शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला...५५

श्रीगणपति-वाक्यार्थ-महासभा
[१८९८–१९७६]

संपादकः

पं. वसन्त अ. गाडगीळ

★

मूल्यम् पञ्च रूप्यकाः

शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला...५५

श्रीगणपति-वाक्यार्थ-महासभा

[१८९८–१९७६]

संपादकः
पं. वसन्त अ. गाडगीळ

मूल्यम् पञ्च रूप्यकाः

प्रकाशकः
पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ
शारदा-गौरव-ग्रन्थ-माला
४२५ सदाशिव पेठ, पुण्यपत्तनम् ४११ ०३०

卐

प्रकाशनोत्सवः —
श्रीशृङ्गेरीमठः, भाग्यनगरम् (हद्राबाद)
भाद्रपदपूर्णिमा १८९० (२७-९-१९७७)

卐

卐

मुद्रकः
पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ
श्रीशारदा-मुद्रण-सिद्धि-मन्दिरम्
४२५ सदाशिव पेठ, पुण्यपत्तनम् ३०
यशवन्त-मुद्रणालयः
१८३५ सदाशिव पेठ, पुण्यपत्तनम् ३०
(शासनदत्त युक्त-मूल्य-कर्गजे मुद्रणम् १६००)

प्र का श की य म्

श्रीशृङ्गेरी-जगद्गुरु-महासंस्थाने प्रतिसंवत्सरं प्रवर्तमाना श्रीगणपति-वाक्यार्थ-महासभा विद्या-श्रीः 'संस्कृत'-हृदयस्य, धर्म-प्राणस्य भारत-वर्षस्य। प. पू. श्रीमत्-जगद्गुरु-श्रीमद्-अभिनव-विद्यातीर्थ-महास्वामिवर्याणाम् आध्यक्ष्ये प्रवर्तमानां महासभाम् एनाम् अलंकर्तुं भारत-ख्याताः पण्डित-पुण्डरीकाः सश्रद्धं समुपस्थाय श्रीमज्जगद्गुरु-श्री-चरणानाम् अनुग्रहपात्रतां प्रपद्यन्ते। पू. जगद्गुरू-शंकराचार्य-श्रीभारतीतीर्थस्वामिचरणानां संनिधाने शृङ्गेरी-पीठस्य आस्थान-पण्डित-श्रेष्ठानां विद्यानिधि पं. व्ही. रामचन्द्रशास्त्रिणां संचालकत्वेन विविध-शास्त्रगतपूर्वोत्तर-पक्ष-रूप-दूर्वाङ्कुरान् श्रीमहागणपति-चरणारविन्दयोः समर्पयन्ती इयं विद्वत्-सभा आसेतु-हिमाचल भारत-वर्षात् सश्रद्धं समुपस्थितान् विद्याधनान् विद्या-विभव-साक्षात्कारेण तोषयति।

इयं वाक्यार्थमहासभा प. पू. 'श्री'चरणानां कृपाप्रसादेन विदुषां सहयोगेन च अक्षरीकृत्य ग्रन्थमाला-पुष्पत्वेन प्रतिवर्षं प्रकाशनीया इति कृत-संकल्पाः वयम्। तत्र सातत्येन चतुर्थवर्षे प्राप्त-प्रकाशन-भाग्या शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला। ग्रन्थरत्नस्य अस्य प्रकाशने मुद्रणे च यथापूर्वं मुद्रित-शोधनादि-सहकार्यं कुर्वाणाय शारदोपासक-मित्र-परिवाराय श्रीमती सुधा वि. अर्जुनवाडकर-डॉ. पराञ्जपे विनायकशास्त्रि-प्रमुखाय धन्यवाद-साहस्रीं वितीर्य एनाम् महासभाम् अक्षरीकृत्य ग्रन्थ-पुष्पम् इदं श्रीमहागणपति-प्रीत्यर्थं समर्पयितुं लब्धावसराः वयं स्वात्मानं धन्यं मन्यामहे। शारदोपासकाः स्वयम् अभ्यस्य ग्रन्थरत्नम् इदं स्वात्मानं कृतार्थयन्तु इति सादरं विज्ञापयामः। परम-कारुणिकैः प. पू. 'श्री'चरणैः इत्थम् एव यथापूर्वं सेवा-स्वीकारेण अनुग्राह्या शारदा-गौरव-ग्रन्थ-माला इत्येव साभिवादनं संप्रार्थ्य विरमामः प्रकाशकीय-विस्तरात्। इति शम्।

पुण्यपत्तनम्
411 030

वसन्त अनन्त गाडगीळ
शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला

निबन्धानुपूर्वी

निबन्धः	लेखकः	पृष्ठाङ्कः
वेदान्त-शास्त्रम्		
१. जिज्ञासासूत्रे प्रथमवर्णके—	पं. मल्लवझल वेङ्कटसुब्बराशास्त्री	१
२. 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।'	वै. विश्वनाथशास्त्री	७
न्याय-शास्त्रम्		
१. मिथ्यात्वानुमाने सोपाधिकत्व-शङ्का-तन्निरासश्च ।	होसकेरे अनन्तमूर्तिशास्त्री	९
२. सिद्धान्त-व्याप्तिः ।	पं. सीतारामशर्मा कुरुंदकर	११
३. अत्र वदन्ति कल्प-परिष्कारः ।	पं. टी. रामवारियर्	१२
मीमांसा-शास्त्रम्		
१. विलक्षणत्वाधिकरणम् ।	पं. रामचन्द्रशास्त्री सूरिः	१४
२. शेषः परार्थत्वात् ।	बी. रामभट्टः	१७
३. कपालेषु श्रपयति ।	बी. गणेशभट्टः	१९
४. दहराधिकरणम् ।	शास्त्रुल विश्वनाथशर्मा	२३
व्याकरण-शास्त्रम्		
१. स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ	शिष्ट साम्बमूर्तिशास्त्री	२६
२. अन्तादिवच्च	शालिग्राममिश्रः	२९
३. कर्तुरीप्सिततमं कर्म	पेरि सूर्यनारायणशास्त्री	३०
४. यदागमपरिभाषा अवतारिका	पिशुपाटी सुब्रह्मण्यशास्त्री	३२
५. सार्वधातुकार्धधातुकयोः	के. एम्. एन्. दिवाकरन् नम्पूतिरि	३३
६. कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे	पं. दामोदर पिशारकः	३५
७. समर्थः पदविधिः	के. गोविन्दन् नम्बियार	३६
८. हलन्त्यम्	माधवशरण उपाध्यायः	३८
९. उत्तरपदत्वपदार्थविचारः	नर्मदेश्वर त्रिपाठी	३९

१. जिज्ञासासूत्रे प्रथमवर्णके — वाचस्पतिमतम् अनुसृत्य विचारः ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा — त्रिपदमिदं सूत्रम् । अत्र जिज्ञासापदेन संशय-प्रयोजने सूच्येते। साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद् ब्रह्मज्ञानं परमं प्रयोजनम्। यतः कर्मज्ञानानन्तरमिव ब्रह्मज्ञानानन्तरम् अनुष्ठानं नास्ति। जिज्ञासा तु संशयकार्यभूता सती स्वकारणं संशयं सूचयति। संशयश्च ब्रह्मणि। अत्र जिज्ञासा-प्रकृति-भूत-ब्रह्मज्ञान-पदेन वृत्त्यभिव्यक्त-चैतन्यम् अभिप्रेतम्। वृत्तिश्च तदभिव्यक्त-चैतन्यं चेति द्वन्द्वैकवद्-भावः। तथा च वृत्ति-पदेन विचार-साध्यं ब्रह्मनिर्णयात्मकं ज्ञानम् अभिप्रेतम्। तथा च वृत्ति-ज्ञान-विषयीभूते ब्रह्मणि संशयः। सूत्राणाम् अनेकार्थत्वस्यालंकार-भूतत्वात् एकमेव ब्रह्मजिज्ञासा-प्रकृतिभूतं ब्रह्मज्ञान-पदं विषय-प्रयोजन-रूपम् अर्थद्वयम् अभिधत्ते।

अत्राथशब्दस्यानन्तर्यार्थत्वम् अभिप्रेतम्। अशाद्वस्य मङ्गलार्थस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावात्, ब्रह्मजिज्ञासाया अनारभ्यमाणत्वाच्च मङ्गला-रम्भरूपार्थद्वय-परित्यागः कृतः। अत्रायं कश्चनाक्षेपः — प्रधानप्रत्ययार्थ-भूतेच्छायाः आरम्भार्थकाथशब्देनान्वयासम्भवेऽपि तद्विशेषणीभूतब्रह्मज्ञान-स्यैव दण्डिन्यायेनारम्भार्थकाथशब्देनैवान्वयः अस्तु इति। तथाहि — दण्डी प्रैषानन्वाह इत्यत्र प्रैषानुवचनात्मक-कार्यद्वयकर्तृत्वं मैत्रावरुणस्य प्रतीयते। तच्च "मैत्रावरुणः प्रेष्यति अन्वाह च।" —इति वाक्यान्तर-प्राप्तत्वात् प्राप्तस्य पुनर्विधानं न संभवतीति तत् परित्यज्य तद्विशे-षणीभूत-दण्डग्रहणस्यैव विध्यन्वयित्वमाश्रितम्। एतादृश-दण्डग्रहणस्य क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति इत्यनेनार्थात् सिद्धत्वेऽपि तस्य सिद्धस्य दण्डग्रहणस्य मैत्रावरुणकर्तृक-रात्रिसञ्चारादावपि विनियोगसंभवे उच्चैः स्थित्वा प्रैषानुवचनात्मककार्य एवेदं दण्डग्रहणं विनियोक्तव्यम् इति कार्यान्तरनिवृत्तिफलकत्वरूप-परिसंख्यायाः तेन वाक्येनाप्राप्तत्वात्। तदर्थं दण्डी प्रैषानन्वाह इत्यादिना दण्डग्रहणस्य विधानं संभवत्येव। अतः अनेन न्यायेनात्रापि ब्रह्मज्ञानम् आरम्भार्थकाथ-शब्देन साकम् अन्वेतु नाम। तथाच ब्रह्मज्ञानमारभ्यते इत्यर्थः युज्यत एव।

ब्रह्मज्ञानमित्यत्र ब्रह्मतज्ज्ञानमित्यर्थः तत्र ब्रह्म तावत् जन्मादिसूत्रेण स्वरूपतः फलाध्यायेन च प्रयोजनरूपतया च प्रतिपाद्यते। ब्रह्मविषये प्रमाणयुक्ती तु ब्रह्मज्ञानेत्यत्र करणव्युत्पत्तिमता ज्ञानपदेन संगृहीते भवतः। ते च समन्वय-विरोधलक्षणाभ्यामध्यायाभ्यां प्रतिपाद्येते। मुक्तिसाधनब्रह्मज्ञानं तु भाव-व्युत्पत्तिमता तेनैव ज्ञानपदेन संगृहीतं सत् साधनाध्यायेन प्रतिपाद्यते। तस्मात् अथशब्दस्य ब्रह्मतज्ज्ञानप्रतिप्रादनप्रारम्भार्थत्वं वक्तुं शक्यम्। इत्याक्षेप्तुराशयः।

अत्रेदं समाधानम् :— यद्यप्यत्र दण्डिन्यायेन ब्रह्मज्ञानस्यारम्भा-र्थकाथशब्देनान्वयो वक्तुं शक्यते एव। अथापि अस्ति काचिदत्रानुपपत्तिः। ब्रह्मज्ञानस्य प्रारम्भार्थकाथ-शब्देनान्वये प्रारभ्यमाणं ब्रह्मज्ञानं वृत्तिरूपमेव भवितुम् अर्हति। तेन विषय एव लभ्यते। वृत्त्यभिव्यक्तनिरतिशयानन्दरूप-स्वरूपज्ञानस्येच्छाविषयत्वेनाग्रहणात् परमपुरुषार्थः सूत्रेण साक्षात् दर्शितो न स्यात्। अतः स्वरूप-ज्ञान-प्रेप्साप्रतिपादनेन तस्य स्वरूपज्ञानस्य परम-पुरुषार्थत्वं कर्म ब्रह्मविषयकनिर्णयेच्छाप्रतिपादनेन ब्रह्मणः प्राक् अविज्ञात-तया संदिग्धत्वेन च विषयत्वमपि सूचयितुं पूर्वप्रदर्शितरीत्या जिज्ञासा-पदस्य स्वरूपज्ञान-निर्णय-ज्ञानेच्छा-द्वय-प्राधान्यमेवाभ्युपेयं भवति।

एवं विषयप्रयोजनयोः सूचितयोस्सतोः पूर्वपक्षी पुनराक्षिपति— ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्ष-विरोधात् आम्नायस्यैव तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरि-तार्थत्वं चास्तु इति। अयं हि पूर्वपक्षिण आशयः — प्रमाणानां मध्ये प्रत्यक्षस्य प्रथमोत्पन्नत्वात् ज्येष्ठत्वम्। आगम-प्रमाणस्य तु तदनन्तर-वर्तित्वात् कनिष्ठत्वम्। अतः जघन्यस्यागमस्य ज्येष्ठानुवर्तित्वस्य युक्त-त्वात् लोकसिद्धत्वाच्च प्रत्यक्षप्रमाणविरुद्धं जीवब्रह्मैक्यरूपमर्थं आगमप्रमाणं न वक्तुं शक्नोति। अपि चागमो नाम शब्दात्मकः। शब्दस्तु श्रवणेन्द्रियेणा-गृहीतस्सन् अर्थम् अवबोधयितुं न शक्नोति। अतः आगमेनार्थे अवबोधनीये अस्ति प्रत्यक्षप्रमाणापेक्षा आगमस्य। अतः प्रत्यक्षमुपजीव्य प्रवृत्तस्यागमस्य तद्विरुद्धार्थबोधनमसमञ्जसम् उपजीव्यविरोधात् इति पूर्वपक्षस्याशयः। अत्रेदं विकल्प्य समाधीयते सिद्धान्तिना :—

किं प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वं प्राबल्यप्रयोजकमभिप्रेयते त्वया अथवा सापेक्षत्वम् (उपजीव्यत्वं) प्राबल्यप्रयोजकमभिप्रेयते। आद्ये अपच्छेदा-

धिकरणन्यायविरोधः । तत्र हि प्रतिहर्तृकर्तृकापच्छेदनिमित्तक-सर्वस्व-दक्षिणाक-प्रायश्चित्तेन कनिष्ठेन, उद्गातृकर्तृकापच्छेद-निमित्तकादाक्षिण्य-पूर्वक-पुनःप्रयोगात्मक-प्रायश्चित्तस्य ज्येष्ठस्यापि बाधोऽङ्गीकृतः। अपि च लोकेऽपि इदं रजतमिति भ्रामकज्ञानस्य ज्येष्ठस्यापि समनन्तरोत्पन्नेन कनिष्ठेन इयं शुक्तिरिति ज्ञानेन बाधदर्शनाच्च ।

द्वितीये किमागमस्य प्रत्यक्षप्रमाणापेक्षा दोषापनयार्थं वा प्रामाण्य-संपादनार्थं वा अथवा प्रमित्युत्पत्त्यर्थं वा ? आद्यद्वयं न घटते । दोषाणां पुरुषबुद्धि-प्रभवत्वात् अपौरुषेये वेदे पुरुषबुद्धिप्रभवाणां दोषाणां प्रसक्तेरेवाभावात् न तदर्थं प्रत्यक्षापेक्षा आगमस्य । एवमेव स्वतःप्रमाणभूतस्य वेदस्य अन्यतःप्रामाण्य-संपादनापेक्षैव नास्तीति न तदर्थमपि प्रत्याक्षापेक्षा आगमस्य ।

अथ प्रमित्युत्पत्त्यर्थमिति तृतीयकल्पो यदि समाश्रीयेत तदापि न ह्यागमस्योपजीव्यभूतप्रत्यक्षप्रमाण-विरोधः । कुत इति चेत् यद्यप्यागमः अर्थं बोधयितुं प्रत्यक्षमपेक्षते अथापि तद्गतव्यावहारिकप्रामाण्यमेवापेक्षते । न तेन आगमस्य विरोधः । प्रत्यक्षगत-तात्त्विक-प्रामाण्येन तु अस्ति आगमस्य विरोधः । न तदुपजीव्यत्वमागमस्य । अतः यदुपजीव्यं न तेन विरोधः, येन विरोधः न तदुपजीव्यम् । इत्यतः आगमप्रमाणस्याप्रामाण्यप्रसक्तिः सुतरां नास्ति, अतः न तस्योपचरितार्थत्वम् ।

एवं स्थिते वाचस्पतिमिश्रैः "न परम् वाक्यम् स्वार्थे उपचरितार्थम् कर्तुं युक्तम् ।" "न विधौ परःशब्दार्थः" इति न्यायात् इति पुनरप्युपचरितार्थत्व-शंका उद्घाटिता आगमस्य । किमत्र तात्पर्यम् इति चेत् इदम् वाचस्पतिमिश्राणां तात्पर्यम् । "उपजीव्योपजीवकयोरस्ति विरोधे उपजीव्योपमर्दात् उपजीवकोपमर्दो वरम्" इत्यस्ति औत्सर्गिको न्यायः । अधुना तु उपजीव्यम् प्रत्यक्षमुपमृद्यैव उपजीव्यविरोधः परिहृतः । स च निरुक्त न्याय-विरुद्धः । अतः उपजीवकस्य आगमस्य उपचरितार्थत्वम् परिकल्प्य अपि विरोधः परिहर्तुं शक्यते । अतः तथा क्रियताम्, यथा उपजीव्य-विरोधः परिहृतो भवति । न्यायानुकूल्यमपि भवितुमर्हति, इति पूर्वपक्षिणः आशयः । तस्याशयं गृहीत्वा तत्र प्रातिबन्द्यासमाधानं वक्तुम् पुनरपि आगमस्य उपचरितार्थत्वाशङ्का उद्घाटिता मिश्रैः । अत एवोक्तम् नविधौ

परश्शब्दार्थ इति समाधानम् । विधिवाक्यं तत्तुल्यं वा तात्पर्यवद्वाक्यम् यत्किंचिदनुग्रहार्थम् अन्यार्थं नेतुं न युक्तम् इति तदभिप्रायः । "अत्र पूर्वतन्त्रन्यायं कंचन उद्घाट्य समाधीयते । तथाहि" जैमिनीयतन्त्रे दशमाध्याये तृतीयपादे एकमधिकरणम् । हिरण्यगर्भाधिकरणमिति । तत्र एवं चिन्तितम्– विकृतिभूते वायव्यपशुयागे श्रूयमाणः—

"हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे ।
भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ॥"

—इत्यादि मन्त्रः किममन्त्रके प्रकृतितः अतिदिष्टे प्रजापत्याघारे विधीयते ? अथवा मन्त्रवति इन्द्रदेवत्ये द्वितीयाघारे प्रकृतमन्त्रा-पवादकतया विधीयते ? इति संदिह्य हिरण्यगर्भशब्दस्य प्रजापति-नामत्वप्रसिद्धेः "प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः ।" इति वाक्यशेषाच्च विनियुज्यमानमन्त्र-स्वारस्यमनुसृत्य प्रथमाघार एव विनियोगम् अर्हत्ययम् मन्त्रः इति पूर्वपक्षं कृत्वा, द्वितीयाघारे नाम ऐन्द्राघारे मन्त्रोच्चा-रण-जन्य-नियमादृष्टस्य प्रकृतौ क्लृप्तवात्, प्रथमे प्राजापत्याघारे अक्लृ-प्तत्वाच्च । अधुना एतन्मन्त्र-विनियोगे एतन्मन्त्रोच्चारणजन्यनियमादृष्ट-स्य कल्प्यत्वात्, कल्प्योपकारापेक्षया, क्लृप्तोपकारस्य प्राबल्यात् । प्रबल-क्लृप्तोपकारसहायप्रयुक्तम् प्राबल्यम् अवलम्ब्य द्वितीयाघारे एवास्य मन्त्रस्य विनियोग इति निर्णीतम् ।

अत्र मन्त्रः उपजीव्यः विधिस्तु उपजीवकः। उपजीवकस्य द्वितीयाघा-रविधेः विद्यमानं क्लृप्तोकार-प्रयुक्तम् प्राबल्यमाश्रित्य उपजीव्यः मन्त्रः एव इन्द्रपरतया अन्यथा नीतः । अतः अत्र यथा उपजीव्यकस्य मन्त्रस्यैव बाधः त्वया समाश्रितः तथा मयापि तात्पर्यनिर्णायक-षड्विधलिङ्ग-प्रमाणस-हाय-प्रयुक्तम् प्राबल्यम् अवलम्ब्य उपजीवकस्य आगमस्यैव उपजीव्यभूत-प्रत्यक्षबाधकत्वम् अङ्गीक्रियते । औत्सर्गिक-न्यायस्य अपवादः त्वयैव प्रदर्शितः। मयापि स एव पन्थाः आश्रीयते इति अत्र प्रतिबन्द्या समाधानम् । तदेतत् सर्वं भामत्याम् "न विधौ परः शब्दार्थः" इति न्यायप्रदर्शनेन सूचितम् । तादृश-न्याय-स्वरूपम् अवलम्ब्य सम्यग्विवृतम् परिमलकारैः अप्पय्यदीक्षितमहाशयैः ।

अत्रायम् कश्चिद् विशयः। किम् मन्त्रस्य ब्राह्मणमुपजीव्यम् उत ब्राह्मणस्य मन्त्रः उपजीव्यः इति। यद्यपि कर्माणि सर्वाणि ब्राह्मणेन विधीयन्ते विहितेषु कर्मसु अनुष्ठीयमान-पदार्थ-स्मारका मन्त्राः भवन्ति। एतेन ब्राह्मणमुपजीव्यैव मन्त्राः प्रवर्तन्त इति ज्ञायते। अस्ति च तादृशः प्रवादः। अथापि नैतत् समीचीनम् भवति।

यदि ब्राह्मणमेव उपजीव्यं स्यात् तदा प्रतिबन्द्या समाधातुम् वाचस्पतिमिश्राः आगमस्य उपचारितार्थत्वाशङ्काम् नोद्घाटयेयुः। नापि परिमलकाराः मन्त्रः उपजीव्यः इति लिखेयुः नापि विवृणुयुश्च। अतः मन्त्र उपजीव्य इति एका युक्तिः। तदेतत् सत्यम् "मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्" इति मुण्डकोपनिषत्प्रमाणमपि मन्त्राणाम् उपजीव्यत्वम् द्रढयति। छान्दोग्ये सप्तमाध्यायोऽपि अस्मिन्विषये प्रमाणम् भवतिः। तथाहि ब्रह्मोपदेशार्थं सनत्कुमारस्य निकटमागतः नारदः सनत्कुमारेण पृष्टः सन्, स्वाधीतं वेदचतुष्टयं षडङ्गानि इतिहासपुराणादिकं सर्वमपि, सनत्कुमाराय गुरवे विनिवेद्य अन्ते एवमवोचत्— "**सोऽहम् भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित्**" इति। अत्र शांकरम् भाष्यम् "**मन्त्रवित् कर्मविदित्यर्थः** इति। एतेन च ज्ञायते मन्त्राः कर्म-प्रकाशका इति। ततश्च मन्त्राणाम् उपजीव्यत्वमेव स्याद् ब्राह्मणम् प्रति।

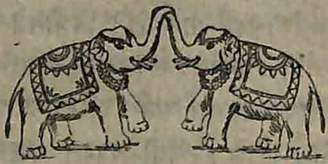
अपि च अस्मिन्नेवाध्याये चतुर्थे खण्डे "**संकल्पो वाव मनसो भूयान्**' इत्यादिना काचित् श्रुतिः प्रवृत्ता। तस्याम् अन्ते इदम् वाक्यं वर्तते— "**नाम्नि मन्त्रा एकम् भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि**" इति। अत्रेदं शंकरभाष्यम् वरीवर्ति— "मन्त्रेषु कर्माणि एकम् भवन्ति। मन्त्रप्रकाशितानि कर्माणि क्रियन्ते। न अमन्त्रमस्ति कर्म। यद्धि मन्त्र-प्रकाशनेन लब्धसत्ताकम् सत् कर्म ब्राह्मणेन इदम् कर्तव्यमस्मै फलायेति विधीयते। याप्युत्पत्तिः ब्राह्मणेषु कर्मणां दृश्यते सापि मन्त्रेषु लब्धसत्ताकानामेव कर्मणाम् स्पष्टीकरणम्। नहि मन्त्राप्रकाशितम् कर्म किंचित् ब्राह्मणे उत्पन्नं दृश्यते। त्रयीविहितं कर्मेति प्रसिद्धं लोके। त्रयीशब्दश्च ऋग्यजुःसामाख्या। "मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन् इति चाथर्वणे।" एतेषाम् भाष्यवाक्यानाम् परिशीलने मन्त्रमुपजीव्यैव ब्राह्मणम् प्रवर्तत इति स्पष्टमवगम्यते। अपि चात्र आनन्दगिरिरप्येवम् लिखति— "ब्राह्मणस्य मन्त्र-व्याख्यान-

रूपत्वात् अतिस्पष्टमन्त्रानुपलम्भेपि कल्प्यते मन्त्रोक्तत्वमित्यर्थः " इति । अतो हेतोः उपजीव्योपजीवकभावप्रयुक्तं प्राबल्यं परं मन्त्राणामेवेति निर्विवादं भवति। अपि चान्यत् प्रबलं प्रमाणं यद् ऋग्वेदसंहिताभाष्ये विद्यारण्यस्वामिभिः लिखितं " मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् ब्राह्मणानाम् " इति । अतः मन्त्राणाम् उपजीव्यत्वस्य अप्रकल्प्यत्वात् वाचस्पतिमिश्रैर्दत्तम् प्रतिबन्द्या समाधानं सर्वथा समञ्जसमेवेत्यत्र न कोऽपि संदेहलेशोऽपि ।

यत्तु पूर्वतन्त्रे प्रवर्तकत्वेन विधीनां प्राबल्यं प्रवृत्ते कर्मणि अनुष्ठीयमान-पदार्थानां स्मारकतया मन्त्राणां दौर्बल्यं च अभिहितं तदन्यत्, न प्रकृतविषयसंबद्धम् ।

अतो हेतोः आगमस्य प्रमाणत्वात् विषयप्रयोजन-सिद्धिरिति सिद्धान्तः ।

वरङ्गल (आन्ध्र) **पं. मल्लवझल वेङ्कटसुब्बरामशास्त्री**

२. "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते।" — इति श्रुतौ तसिल्-प्रत्ययार्थ विचारः

तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मलक्षण-प्रतिपादन-प्रकरणे इदं वाक्यम् आम्नायते–"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति। अस्य वाक्यस्य उपनिषद्भाष्ये श्रीशङ्कराचार्यैरेवं विवरणं कृतम्–इमानि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि यतो यस्मात् जायन्ते इति। ननु भूतपदस्य पृथिव्यादि-पञ्चभूतेष्वपि रूढेः सत्त्वात् तद्ग्रहणम् आचार्यैः कुतो न कृतमिति शंकायाम् इदं समाधानम्। उत्तरवाक्ये "येन जातानि जीवन्ति।" इत्यत्र जीवन्ति इति पदं वर्तते। तत्र जीवधातोः प्राण-धारणार्थकत्वाद् अचेतनानां ग्रहणं न कृतमिति। जीवानां स्वरूपतो नित्यत्वेपि, उपाधिविशिष्टत्वेन जन्यत्वव्यवहारः। अत्र यत इत्यत्र **पञ्चम्यास्तसिल्** इति सूत्रेण तसिल्-प्रत्ययपञ्चमी तु '**जनिकर्तुः प्रकृतिः**' इति सूत्रेण प्राप्ता। अत्र जनिरिति **जनिघसिभ्यामिण्** इत्यौणादिक-सूत्रेण भावे इणन्तमुत्पत्त्यर्थकं पदम्। नतु इका धातु-निर्देशः। तेन अङ्गादङ्गात् संभवति इत्यादावुत्पत्त्यर्थक-धात्वन्तरयोगेऽपि पञ्चमी भवती। तथा च जायमानस्य प्रकृतिरपादानं स्यात् इति सूत्रार्थः। तत्र प्रकृति-पदेन किं कारण-सामान्यस्य ग्रहणम्, उत उपादानरूप-कारण-विशेषस्येति विचार्यते। तत्र "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इति सूत्रे श्रीशंकरभगवत्पादाचार्यैः भाष्ये एवमुक्तम् यत इतीयं पञ्चमी जनिकर्तुः प्रकृतिरिति विशेष-स्मरणात् प्रकृति-लक्षण एवापादाने द्रष्टव्या न कारणमात्रे इति तदुपरि पूर्वपक्षः। अत्र सूत्रे प्रकृतिपदं कारण सामान्यपरम् नतु उपादान-रूप-कारण-विशेषपरम्। तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ इति सूत्र-निर्देशात् तथाहि विकृति-वाचकाच्चतुर्थ्यन्तात् तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां यथाविहितः प्रत्ययः स्याद् इति सूत्रार्थः। प्राकारेभ्य इमाः प्राकारीया इष्टकाः इत्युदाहरणम्। अत्र न्यासपदमञ्जरी-ग्रन्थयोः ननु–प्रकृतिः विकृतिरिति नियत-संबन्धिनावेतौ। तथा चान्यतरस्योपादानेप्यन्यतर-प्रतीति-पद-द्वयोपादानं व्यर्थम् इति शंकां कृत्वा इत्थं समाहितम्। प्रकृतिपदं विकृतिपदं च नानार्थकम्। विकृतिपदं तावत् दैवं मे विकरोति इत्यत्रापकारे, छात्रा विकुर्वते इत्यत्र चेष्टा-नानात्वे, बालानां

स्वातन्त्र्यं विकृतिरित्यत्रानौचित्ये तन्तूनां विकारः पट इत्यत्र कार्ये च वर्तते। एवं प्रकृतिपदमपि प्रकृतिस्थं मन इत्यादौ दोषापगमे, प्रकृत्याऽभिरूप इत्यत्र स्वभावे, तन्तवः प्रकृतिरित्यत्रोपादाने च वर्तते। अतः प्रकृति-विकृतिपदद्वयोपादाने सत्येव विवक्षितः प्रकृति-विकृति-भावो लभ्यते। विकृति-ग्रहणेऽक्रियमाणे तु कारण-सामान्यस्य प्रतीतिः इति। एवं च जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रे विकृतिपदाभावात् कारण-सामान्यस्य ग्रहणम्। अत एव काशिकायामपि प्रकृतिः कारणं हेतुरित्युक्तम्। तस्मात् प्रकृतिपदं ोपादानपरम्। किंतु कारण-सामान्य-परमिति पूर्वपक्षः।

सिद्धान्तस्तु—

प्रकृति-विकृति-पदद्वयोपादान एव विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यते इति नियमो न युक्तः। "तस्य विकारः" इत्यत्र व्यभिचारात्। अत्र विकृतिपदं नास्ति। तथापि काशिकायां विकार-पदस्य प्रकृतेरवस्था-न्तरं विकार इति विवरणं कृतम्। प्रकृतिपदाभावेपि विवक्षितविकार-प्रतीतिः कथमिति शंकायाः समाधानं न्यासे इत्थं प्रतिपादितम्।

आचार्यस्येयं शैली क्वचिदभिधानमाश्रयति-क्वचिन्न्यायम् इति। तेन विकृतिपदस्य नानार्थकत्वेऽप्यभिधान-प्रसिद्धि-बलेन प्रकृतेरवस्थान्तर-रूपस्य विकारार्थस्य ग्रहणमिति सिद्धम्। तथा च, तदर्थं विकृतेः प्रकृता-विति सूत्रेपि, लोकप्रसिध्या, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा-दृष्टान्तानुपरोधात् इति व्याससूत्रप्रसिद्धया मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति वेद-प्रसिद्धया च, उपादान-रूप-विकृतेरेव ग्रहणम्, न कारण-सामान्यस्य इति सिद्धान्तः।

श्रीसिद्धगंगा-संस्कृत-महापाठशाला
तुमकुरु (कर्नाटक)

वै. विश्वनाथशास्त्री
प्रधानाध्यापकः

१. मिथ्यात्वानुमाने सोपाधिकत्व-शङ्का तन्निरासश्च ।

'विमतं मिथ्या दृश्यत्वात्' इत्याद्यनुमाने परैः उपाधिः दोषः उद्भाव्यते। उद्भावन-प्रकारः तन्निरासश्च निरूप्यते। यद्यपि उपाधि-शब्दस्य अनेके अर्थाः सन्ति। तथापि शास्त्रे उपाधि व्युत्पादनं न लौकिक-व्यवहारार्थम्। किंतु अनुमानदूषणार्थम्। अतः तान्त्रिक-संकेतित एव अर्थो ग्राह्यः। तान्त्रिक-संकेतश्च इत्थम् — साध्य-व्यापकत्वे सति साधनाव्यापको यः सः उपाधिरिति उच्यते। उक्तलक्षणं च प्रतियोगि-वैयधिकरण्य-घटनया सदल-कृत्यम् उपाधिवादे गदाधरभट्टाचार्येण प्रदर्शितम्।

प्रकृतानुमाने स्व-बाधकाभिमताबाध्य-दोष-प्रयुक्त-विषयताकत्वं स्व-बाधकाभिमताबाध्य-बाधकं प्रति निषेध्यतया विषयत्वं च उपाधी। शुक्ति-रूपाद्यन्तर्भाविण साध्य-व्यापकत्वं पक्षान्तर्भाविण साधनाव्यापकत्वं च। अत्र स्वत्वम् अननुगतम्। एवं स्वबाधकमित्यस्य स्वजनकाज्ञाननिवर्तकम् इत्यर्थः। तत्र शुक्त्याद्यवच्छिन्न-चिद्विषयकाज्ञानत्वेन जनकत्वात् इदं विशेष्यक-शुक्तित्व-प्रकारक-ज्ञानत्वेन निवर्तकत्वात् अवच्छेदक-घटितत्वेन अननुगमः। अतः स्वत्वादीन् संबन्धकोटौ प्रवेश्य अनुगमः क्रियते। स्वबाधकाभिमत-बाध्यत्व-संबन्धावच्छिन्न-स्वनिष्ठावच्छेदकताक-प्रतियोगिताक-भेदवद्दोषप्रयुक्त-विषयताकत्व-संबन्धेन किंचिद्विशिष्टत्वम् इति अनुगमः। शुक्तिरूप्य-विशिष्टत्वं शुक्तिरूप्य इति साध्य-व्यापकत्वम् उपाधेः। अत्र संबन्धस्य अननुगमेऽपि क्षति-विरहः। संबन्धाननुगमस्य अदोषत्वात्।

उक्तोपाधि-प्रदर्शनं तुलाज्ञानमङ्गीकृत्य। तदनङ्गीकारे— स्वनिष्ठ-विषयता-प्रयोजकदोषप्रयोज्य-विषयताश्रयान्यदोषप्रयोज्य- विषयताकत्वम् उपाधिः। शुक्तिरूप्यनिष्ठ-विषयता चाकचक्यादि-दोष-प्रयोज्या। दोष-निष्ठ-विषयता तु न तथा। इति उपाधिः उपपादनीयः।

अत्र सिद्धान्तः—उक्तोपाध्योः साध्य-व्यापकता न संभवति। देहात्मैक्ये व्यभिचारात्।

अत्र पूर्ववादी एवं वदेत् । व्यभिचारपरिहारः अन्यथा क्रियते । स्वविषयकमिथ्यात्व-निश्चयानिश्चित-मिथ्यात्वकत्वम् उपाधिः । शुक्ति-रूप्य-मिथ्यात्व-निश्चयेन दोषमिथ्यात्वं न निश्चितं भवति। अतः तादृश-दोष-प्रयोज्य-विषयताकत्वं शुक्तिरूप्ये आगतम् । यद्यपि महावाक्यजन्य-बोधस्य ईश्वरीय-मिथ्यात्व-निश्चयस्य च ग्रहणे तस्य सर्वदृश्य-मिथ्यात्व-विषयकत्वेन तदनिश्चित-मिथ्यात्वक-दोषस्य अप्रसिद्धिरिति साध्यव्याप-कताभङ्गः । अतः स्वभिन्नाविशेष्यकत्वं मिथ्यात्वनिश्चये विशेषणं देयम् । अतः उक्तश्रुतिजन्यबोधस्य ईश्वरीय-मिथ्यात्व-निश्चयस्य च वारणं भवति। साधनाव्यापकत्व-सिद्धये दोषभिन्नत्वमपि स्वभिन्ने विशेषणं देयम् । इदानीं घटाविद्ये मिथ्या इति निश्चयस्य संग्रहात् तदनिश्चित-मिथ्यात्वकदोषस्य अप्रसिद्धत्वात् स्वपदेन घटादीनां धर्तुम् अशक्यत्वेन साधनाव्यापकत्व-सिद्धिः । यद्यपि उक्तप्रणाल्या शुक्तिरूप्य-तज्ज्ञापकदोषौ मिथ्या इति मिथ्यात्व-निश्चयस्य ग्रहणे यद्यपि साध्य-व्यापकता-भङ्गः शक्यप्रदर्शनः, तथापि सर्वांशे प्रमात्वेन उभयमतसिद्धत्वम् उक्तनिश्चये विशेषणं देयम् । प्रातीतिक-मिथ्यात्ववादिना दोषमिथ्यात्वानङ्गीकारात् तदंशे भ्रमत्वस्यैव तेन अङ्गीकारात् उक्तनिश्चय-व्यावृत्त्या शुक्तिरूप्यं मिथ्या इत्येव निश्चयम् आदाय साध्य-व्यापकता-निर्वाहः । घटाविद्ये मिथ्या इत्यस्य पूर्वपक्षमते भ्रमत्वात् स्वपदेन घटादीनां धर्तुम् अशक्यत्वात् साधनाव्या-पकत्वम् ।

अत्र सिद्धान्तः इत्थम् — व्यापकताग्राहक-तर्काभावो दोषः । स्व-बाधकेत्यादिकं यदि मिथ्यात्वव्यापकं न भवेत् तर्हि मिथ्यात्वाभावव्याप्य-स्वाभावकं न स्यादिति तर्को वाच्यः । तत्र इष्टापत्तिरेव उच्यते । व्यति-रेके व्यर्थविशेषणत्वात् दोषप्रयुक्तभानत्वं तु भवदपि व्यापकं साधन-व्यापकमपि इति उपाधिरहितोऽयं दृश्यत्वादिर्हेतुः इति सिद्धम् ।

निवृत्त-न्यायशास्त्र-प्राध्यापकः
बेङ्गलूरु

होसकेरे अनन्तमूर्तिशास्त्री
न्याय-वेदान्त-विद्वान्

२. सिद्धान्त-व्याप्तिः ।

प्रतियोग्यसमानाधिकरण-हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि साध्यसामानाधिकरण्यम् —व्याप्तिः ।

— अस्मिन् लक्षणे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं विशेषणम् अभावे दत्तम् । अस्यार्थः प्रतियोगिनः यद् अधिकरणं तदवृत्तिः अभावः ग्राह्यः । प्रतियोगिनः अधिकरणं संबन्धसामान्येन निविष्टं स्यात् तदा ज्ञानवान् द्रव्यत्वात्, विशेषगुणवान् मनोन्यद्रव्यत्वात्, जातिमान् भावत्वात् अत्र अतिव्याप्तिः । अतः प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन अधिकरणं विवक्षणीयम् । तेन नातिव्याप्तिः ।

प्रश्नः यत्किंचित् प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन अधिकरणं विवक्षितं चेत् तर्हि वह्निमान्, धूमात् इत्यत्र अव्याप्तिः । हेत्वधिकरणवृत्तिः अभावः संयोगसंबन्धावच्छिन्न-वह्नित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकः अभावः लभ्यते । तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धः संयोगः । यत् किंचित् प्रतियोगितावच्छेदकसंयोगः महानुयोगिकसंयोगः तेन, प्रतियोगिनः वह्नेः अधिकरणं महानसं तदवृत्तिः वह्न्यभावः जातः । हेतुसमानाधिकरणोऽपि जातः । तत्-प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकं जातम् । अतः अव्याप्तिः यदि प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन, सामान्ये विवक्षितं चेत् तर्हि संयोगोऽपि लभ्यते । तेन प्रतियोगिनः वह्नेः अधिकरणं पर्वतः तद्वृत्तिः । अतः वह्न्यभावः प्रतियोग्यसमानाधिकः न जातः नाव्याप्तिः प्रश्नः । तदा जातिमान् जातित्वात् अत्र अतिव्याप्तिः । हेतुसमानाधिकरणाभावः समवायेन जात्यभावः । तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धः यथा समवायः तथा तादात्म्य-संबन्धः । तेन प्रतियोगिनः जातेः अधिकरणम् जातिः । तद्वृत्तिः जात्यभावः । अतः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः न जातः । घटाभावं गृहीत्वा अतिव्याप्तिः

तदा सिद्धान्तिना उक्तम् । यत् किंचित् स्वप्रतियोगित्वं यादृशसंबन्धावच्छिन्नं तादृश-संबन्धेन, यत् प्रतियोगि-संबन्धि, तदवृत्तित्वं विवक्षितम् । अतः नातिव्याप्तिः । अस्यानुगमः प्रतियोगिता-विशिष्टसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न- प्रतियोगिताक-पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति- प्रतियोगितानवच्छेदक - साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न - सामानाधि-

करण्यं व्याप्तिः । प्रतियोगिता-वैशिष्ट्यं च प्रतियोगितायां, स्वतात्म्य-स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्न, स्वावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक - पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्ति- आधेयतानिरूपित-अधिकरणतावन्निरूपितवृत्तित्वाभावविशिष्ट - हेत्वधिकरणनिरूपितवृत्यभावि - यत्व - एतदुभयसंबन्धेन, उभयत्र स्ववृत्तित्वं च, स्वावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता - पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व-संबन्धेन ।

पुण्यपत्तनम् ३० पं. सीतारामशर्मा कुरुंदकर

३. अत्र वदन्ति कल्प-परिष्कारः ।

यद्-रूपावच्छिन्न-विषयक-निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापको विरोधि-विषयता-प्रयुक्तः पक्षे साध्य-वैशिष्टयावगाहित्व-साध्य-व्याप्य-हेतु-वैशिष्ट्यावगाहित्वोभयाभावस्तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वम् । 'निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान्' इत्यत्र पर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावस्य पक्षतावच्छेदकत्वे वह्निमत्-पर्वत-रूपाश्रय-सिद्धि-विषयक-निश्चयोत्तरं जायमाना सुघटाद्यनुमितिषु आहार्यादिमात्र-प्रसिद्ध -पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न - विशेष्यता-निरूपित - साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न - प्रकारताकत्वघटितोभयाभाववत्वं वर्तते । तच्च वह्निमत्-पर्वत-विषयता-प्रयुक्तम् । स्वनिष्ठ-प्रतिबन्धकतावच्छेदक-धर्मस्य स्वानन्तरोत्पन्न-ज्ञाननिष्ठ-प्रतिबध्यतावच्छेदक-धर्माभाव-प्रयोजकत्वात् न चाहार्यज्ञानमात्रे प्रसिद्धस्य निर्वह्नि-पर्वतत्वावच्छिन्न-विशेष्यक-वह्निप्रकारक-ज्ञानत्वस्य कस्यापि प्रतिबध्यतानवच्छेदकतया तादृश-धर्मावच्छिन्ने वह्न्यादि-प्रकारकत्वस्याभावे विरोधि-विषयताप्रयुक्तत्वम् अप्रामाणिकम् इति वाच्यम् । तादृश-ज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तद्व्यापकस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नाभाव-प्रकारक-ज्ञानत्वस्य वह्नि-विशिष्ट-पर्वतविषयक-ज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकतयाव्यापकाभाव-प्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभाव-

प्रयोजकतया च तादृश-विशिष्ट-विशेष्यकत्वावच्छिन्न-वह्न्यादि-प्रकारकत्वाभावस्य तादृश-दोष-विषयता-प्रयुक्तत्वस्यावश्यकत्वात् ।

न च विरोधिज्ञानस्यासत्वेऽपि निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानस्यानाहार्यस्यानुत्पत्त्या इच्छाघटित-तादृशाहार्य-ज्ञान-सामग्र्य-भावस्यैव निर्वह्नित्वादि-विशिष्टे वह्न्यादि-वैशिष्ट्यावगाहित्वाभाव-प्रयोजकत्वं न विरोधि-विषयकत्वस्य क्वचिदप्यक्लृप्तत्वाद् इति वाच्यम् । अभावाधिकरणतायाम् एव विरोधि-विषयता-प्रयुक्तत्वस्य निवेश्यतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्पन्न-ज्ञान-निष्ठ-तादृश-वैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधि-करणतायां पूर्वज्ञानीय-विरोधि-विषयताया अपि प्रयोजकत्वात् निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र घटादावतिव्याप्तिवारणाय विरोधि-विषयता-प्रयुक्त इति सिद्धि-विषये अतिव्याप्ति-वारणाय विरोधीति विषयता-विशेषणं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारता-निरूपित-पक्षतावच्छेदकाव-च्छिन्नविषयत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताक-भेद-प्रतियोगितावच्छेदकार्थकम् । ह्रदो वह्न्यभाववान् वह्नेरित्यत्र वह्न्यभाववद्-ह्रदरूप-स्वरूपासि-द्धावव्याप्तिवारणाय अनुमितित्वाभावप्रयोजकतानवच्छेदकरूपावच्छिन्न-विषयतेति परिष्करणीयम् । निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् इत्यत्र आश्रया-सिद्धिः बाधश्चेति दोषद्वयं भवेद् वा न वेति विचार अपरिपूर्ण-सिद्धान्तः ।

पूर्णवेदपुरी
त्रिपुणिथुरा (केरळ)

पण्डितराजः टी. रामवारियर्

१. विलक्षणत्वाधिकरणम् ।

शारीरक-मीमाँसायां द्वितीयाध्याये प्रथम-पादे तृतीयम् इदम् अधिकरणम् । अत्र अष्टौ सूत्राणि सन्ति । तेषु प्रथम-द्वितीय-पञ्चमसूत्राणि पूर्व-पक्षीयाणि ।। चतुथ, अष्टमे च अंशतः पूर्वपक्षोऽस्ति ।

प्रथमाध्याय-निर्णीतार्थस्य विरोध-परिहाराय प्रवृत्तेऽस्मिन्नध्याये, इतः पूर्वतनाधिकरणयोः — कपिलादिस्मृतीनां मूलाभावेन दौर्बल्यात् चेतन-ब्रह्मकारणबाधः न ताभिः संभाव्यः । तर्काणां पुनः व्याप्ति-पक्ष-धर्मतावतां प्राबल्यात् तैः बाधः संभवतीति प्रत्युदाहरणेन पुनः पूर्व-पक्षोत्थानम् ।।

"यद् यत्प्रकृतिकं, न तत् तद्-विलक्षणं, मृत्प्रकृतिक-घटवत्, सुवर्ण-प्रकृतिक-रुचकादिवच्च, इति सामान्यतो गृहीत-व्याप्तिमता तर्केण "जगत् न ब्रह्मप्रकृतिकं, विलक्षणत्वात् ।"—इत्यनेन चेतनब्रह्म-कारणता बाध्यताम् । अस्य जगतः तथात्वं-विलक्षणत्वं शब्दात् । "विज्ञानं चावि-ज्ञानं च, इत्यादि-श्रुतितः लोकतश्चावगम्यते इति प्रथमसूत्रार्थः ।।

ननु "ब्रह्म वेदैक-समधिगम्यं प्रमाणान्तरागम्यत्वात्; धर्मवत् । इत्यनेन स तर्को बाध्यताम् इति चेत् न हेत्वसिद्धेः । ब्रह्म प्रमाणान्तर-गम्यं, परिनिष्पन्नत्वात् पृथिव्यादिवत् इति सत्प्रतिपक्षाच्च ।।

परन्तु परिनिष्पन्नत्वं प्रमाणान्तर-गम्यत्वे न प्रयोजकं, कार्य-भूतस्यापि पाकादेः प्रमाणान्तर-गम्यत्वस्य दर्शनेन "ब्रह्म कार्यं प्रमाणा-न्तर-गम्यत्वात् पाकवत् इत्यपि प्राप्त्याः तद्-व्यतिरेकेण ब्रह्म प्रमाणान्तरा-गम्यम् अकार्यत्वात् इति च सत्प्रतिपक्षसंभवेन, रूपाद्यभावेन लिङ्गा-भावेन सादृश्याभावेन च प्रत्यक्षादि-प्रमाणागोचरत्वं ब्रह्मणि सेद्धुमर्हतीति — वेदैक-समधिगम्ये तत्र विलक्षणजगत्कारणत्वमात्रं तर्केण बाधनमर्हति इति पूर्वपक्षार्थोऽवगन्तव्यः । लोके सलक्षणानामेव प्रकृति-विकारभाव-दर्शनात् इत्यर्थः सूत्रस्थ-च-कारेण बोधितः ।।

किञ्च श्रुतिबाधने न भेतव्यम् । निरवकाश-श्रुत्या सावकाश-श्रुतीनां बाधनम् अभिमतम् । तद्वत् निरवकाशेन तर्केण प्रबलेन लक्षणादिना जगत्कारणत्व-वादिनीनां सावकाशानां श्रुतीनां बाधनं युक्तम् ॥

ब्रह्म-साक्षात्कारस्य अनुभवात्मकस्य अविद्या-निवर्तकस्य, दृष्ट-साम्येन आदृष्टं कल्पयन् तर्कः अन्तरङ्गत्वं भजते । परोक्ष-शाब्द-ज्ञान-जनक-श्रुतिस्तु बहिरङ्गा भवति ॥

अपि च श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, इति श्रुतिरेव युक्ति-भिरनुचिन्तनात्मकं मननं तर्क-रूपं ब्रह्म-दर्शन-साधनं ब्रवीति । तस्मात् ब्रह्म नाचेतनस्य जगतः कारणमिति ।

" मृदब्रवीत्, 'आपोऽब्रुवन्, ते हे मे प्राणा अहं श्रेयसे विवदमानाः इत्यादि-श्रुतिभिः सर्वस्यापि जगतः चेतनत्ववर्णनेन प्राप्तां वैलक्षण्याभाव-शङ्कां द्वितीयेन सूत्रेण निराकरोति — अभिमानिव्यपदेशादित्यादिना । उक्त-श्रुतिषु मृदाद्यभिमानिन्य एव देवताः चेतनत्वेन व्यवहृताः; न तु मृदादयः। तत्र हेतुः विशेषः अनुगतिश्च। भूतानाम् इन्द्रियाणां भोक्तॄणां च चेतनाचेतन-विभागः; लोकवेदयोः प्रसिद्धः। "ता एता ह वै देवता अहं श्रेयसे।" देवता-शब्देन विशेषणं च कृतम् । "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् " इत्यादौ तेषु तेषु अग्न्यादि-देवतानाम् अनुगमनं च मन्त्रार्थ-वादेषु दृश्यते । इतिहासपुराणेष्वपि तद् बहुधा पठ्यते । अतः ब्रह्म-वैलक्षण्यं जगतः सिद्धम् ।

किं च पञ्चमेन — अपीतौ तद्वत्-प्रसंगादित्यादिना ब्रह्मकारणवादे पञ्चधा असामञ्जस्यं स्थापितम् । — यथा १. यथा लवणं जले लीनं सत् स्वगुणेन जलं दूषयति तथा जगत् प्रलये लीयमानं ब्रह्मणि स्वप्नकृतौ अचैतन्य - स्थौल्य - सावयवत्वं परिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादि - धर्मैः तद्-ब्रह्म दूषयेत् । २. प्रलये विकाराणां प्रकृतौ अविभागेन लीनानां पुनस्तथैव उक्तौ कारणाभावेन भोक्त्रादि-प्रपञ्चो नोत्पद्येत । ३. अविभक्तानामपि पुनरुत्पत्त्यभ्युपगमे कारणाभावसाम्येन मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिः। ४. प्रलयेऽपि विभागेन विकारावस्थानाभ्युपगमे तु प्रलयाभावः, ५. कारणात् कार्यं लये न विभक्तम् अवतिष्ठत इति औपनिषदं दर्शनम् असमञ्जसम् ।

सिद्धान्तस्तु—दृश्यते तु । लोके विलक्षणानामपि कार्यकारणभावो दृश्यते । यथा पुरुषात् केशलोमानि, गोमयात् वृश्चिकादीनि जायमानानि पश्यामः । अतो वैलक्षण्यात्मकस्तर्कः प्रत्यक्ष-बाधितः । अतश्च चेतन-कारणतां स न बाधितुं प्रभवति । क्वचिद् उक्तरीत्या मृद्-घटादौ सुवर्ण-रुचकादौ च तथा नियमेऽपि न स सार्वत्रिकः । स तर्कः उपगम्यते चेदपि इमे दोषाः प्रकृति-विकारयोः सर्वसाम्यतायां प्रकृतिविकार-भावः उच्छिद्यते । किञ्चित्-साम्ये तु ब्रह्मणः जगतश्च सत्तारूपेण साम्यमस्त्येव । चैतन्य-रूपेण साम्यापेक्षायां तु दृष्टान्ताभावः । जगत् न ब्रह्म-प्रकृतिकं, विलक्षणत्वात्; अविद्यावत् — इत्यस्ति दृष्टान्त इति चेत् । अविद्याया अपि ब्रह्मणि कल्पितत्वेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वात् असाधारणो दोषः । अथवा अनादित्वम् उपाधिः । घटेश्वर-संयोगे ईश्वर प्रकृतिके व्यभिचारः । द्रव्यत्वेन, द्रव्यविभाजकोपाधित्वेन वा साम्य-विवक्षणे तु अस्माभिः द्रव्यत्वादि-परिभाषानभ्युपगमेन, तृणप्रकृतिक-वह्नौ च उक्त-दोषौ तदवस्थौ । तस्मान्निर्मूलस्तर्कः । अष्टमे सूत्रे तर्काणां श्रुत्यननुगतानां केवल-पुरुषमति-कल्पितानाम् अप्रतिष्ठितत्वं स्थापितम् । अप्रतिष्ठित-तर्कैः सम्यग्ज्ञानस्य अनुदयेन मोक्षाभाव-प्रसंगश्च स्पष्टीकृतः ।

चतुर्थेन सूत्रेण ब्रह्मणः सकाशात् पूर्वमविद्यमानमेव जगदुत्पन्नम् उपगम्यते चेत् असत्कार्यवाद-प्रसंगः प्राप्तो वार्यते । पूर्वम् इदानीं, भविष्यति च काले जगतः अनिर्वचनीयस्य सदात्मनैव वृत्यभ्युपगमेन — पूर्वम् असत् इति निषेधो व्यर्थः इति ।

षष्ठेन सूत्रेण पञ्चमसूत्रेणापादितस्यासामञ्जस्यस्य निरासः । घट-शरावादयः प्रकृतौ लीनाः, रुचकादयः सुवर्णे लीनाः, जरायुजादि-चतुर्विधा भूताः भूमौ लीनाश्च न स्वस्वप्रकृतिं दूषयन्तीति दृष्टान्तोऽस्ति । तव तु तथाऽऽपादने नास्ति दृष्टान्तः । लवणस्य जलं न प्रकृतिः । अतो न तत् दृष्टान्तः । तस्मादसामञ्जस्यम् औपनिषद्-दर्शने नास्ति । प्रलयेऽविभागं गतानामपि अविद्या-कामकर्म-संस्कार-सद्भावेन पुनरुत्पत्तौ भोक्त्रादि-प्रपञ्चो यथावत् उत्पत्स्यन्ते । अत एव मुक्तानां पुनरुत्पत्ति-प्रसंगोऽपि न । अविद्यादीनां विलयात् । अन्तिमौ दोषौ अनभ्युपगमादेव नापादनीयौ ।

सप्तमेन सूत्रेण सांख्यानामेव एते दोषाः प्रसञ्जिताः—यथा— १. शब्दादिमतः अश-दादि-प्रधानं कारणं चेत् विलक्षणकार्योत्पत्तिः। २. पूर्वमविद्यमानस्य शब्दादिमतः उत्पत्त्युपगमेऽसत्कार्यवाद-प्रसंगः। ३. प्रलये प्रधानमपि गच्छत् कार्यं स्वगुणेन प्रधानं दूषयेत्। ४. अविभागेऽपि पुनरुत्पत्त्युपगमे मुक्तानां पुनरुत्पत्तिः। ५. जगतः पुनरुत्पत्ति-कारणाभावेन सृष्ट्यभावप्रसङ्गः। ६. प्रलयेऽपि विभागाभ्युपगमे प्रलय एव न सः। ७. मुक्तानाम् अविभागः बद्धानां विभागः इति चेत्, बद्धानां प्रधान-कार्यत्वाभावप्रसङ्गश्चेत्येते दोषाः प्रधानकारणवादे। स्वमते तु ते परिहृताः। तस्मात् तर्केण चेतन-कारणवादो न बाध्यते इति शम्।

कवलक्कि पं. रामचन्द्रशास्त्री सूरिः

२. शेषः परार्थत्वात्।

मीमांसा-दर्शने तृतीयाध्याये अङ्गत्वं विचारितं तत्र शेषत्वं, न जातिः क्रियात्वादिनासांकर्यात् व्रीहिभिर्यजेत्यत्र जातेः साधनत्वेन विधानात् जात्यादिसाधारणस्य जातित्वायोगाच्च अङ्गत्वस्य सनिरूपकत्वेन सखण्ड-त्वेन अनुगताकारप्रतीतेः अभावात् अखण्डोपाधित्वमपि न संभवति। अतः "शेषः परार्थत्वाद्" इत्युक्तम्। तत्र परार्थत्वम् एव अङ्गत्वं, प्रयाजादयः शेषपदवाच्याः, परार्थत्वात् इत्यनुमाने पूर्व-पक्ष-व्याप्तेः अङ्गीकारात् अथवा व्यतिरेकव्याप्तेः अङ्गीकारात् पक्षतावच्छेदक-हेत्वोरैक्येऽपि न सिद्धसाधनम्। सिद्धान्तव्याप्तेः कारणत्वस्वीकारेऽपि समानाकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्व-स्वीकारेण न सिद्धसाधनम्। अङ्गपदस्य सिद्धान्ते अङ्गिभेदेन नानार्थकत्वम् अपि स्वीकृतम्। परोपकारकत्वम् अङ्गत्वमित्युक्ते कृषेः यागोपकारकत्वात् यागाङ्गत्वापत्तिः। विहितत्वदलं निवेश्यते चेत् प्रयाजादेः गोदोहनस्य च, पशुपुरोडाश-पशूपकारकत्वात् तदङ्गत्वापत्तिः। अन्यानुपकारकत्वघटितं तत् इत्युक्ते तयोः पश्वङ्गत्वं न स्यात्। यदि च अन्याप्रयुक्तत्वघटितं तत् इत्युच्यते तदा प्राकृताङ्गानां विकृत्यर्थत्वं न स्यात्। अथवा अन्य-मात्रा

प्रयुक्तत्व-घटितम् अङ्गत्वमित्युक्ते 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इत्यत्र कपाले तुषोपवापाङ्गत्वस्य चतुर्थे प्रतिपादितस्य अनुपपत्तिः। यदि च यदन्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदक यदुपकारकतावच्छेदक-धर्मवद् यत् तत् तदङ्गम् इत्युक्ते प्रयाजादीनां समित्त्वादिना प्राकृताङ्गत्वं प्रकृतिसंबन्धि न विकृत्यङ्गत्वम्। एवं कपालस्य तत्त्वेन पुरोडाशाङ्गत्वं पुरोडाशीयत्वेन तुषोपवापाङ्गत्वम्। अतो न दोषः। एवं सति भेदनहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं न स्यात्। एवम् दर्शपूर्णमासयोः पापक्षयाङ्गत्वं दध्नः होमाङ्गत्वं च न स्यात्। एकरूपेण स्वर्गपापक्षयार्थत्वात् तयोः दधित्वेन च दध्नः होमेन्द्रियार्थत्वात् दर्शपूर्णमाससंबन्धित्वेन च सर्व-विकृत्यर्थत्वाच्च प्राकृताङ्गानां विकृत्यर्थत्वं न स्यात्। अतः अङ्गत्वं दुर्वचमिति पूर्वपक्षः। यदि परोद्देश्यक-कृतिसमयित्वम् इत्युच्यते तदा प्रयाजादौ तादृशविकृतिविषयत्वमित्युच्यते। तदा कालादौ अव्याप्तिः। कृति-संबंधित्वमित्युक्तौ निमित्ते अतिव्याप्तिः। अतः सर्वथा दुर्वचम् अङ्गत्वमिति पूर्वपक्षः।

एवं प्राप्ते सिद्धान्तः।

यन्निष्ठोद्देश्यता-विशिष्ट-कृति-कारकत्वेन विहितं यत् तत् तदङ्गम् इति परिष्क्रियते सर्वत्र समन्वयः। सर्वेषां तत्तदुद्देशेन कारकत्वेन विधानात् अङ्गत्वोपपत्तिः। कृषेः कारकत्वेन विधानाभावात् नाङ्गत्वम्। निमित्तस्य कारकत्वाभावाच्च नातिव्याप्तिः। एवं सति स्वर्गाङ्गत्वं स्वर्गस्य स्यात्। स्वर्गस्य कर्मकारकत्वेन विध्यन्वयित्वात् इति चेत् न। कर्मकारकभिन्नत्वस्य निवेशितत्वात्। अतः एव सूत्रे परपदमुपात्तमिति। अङ्गितावच्छेदक-भेदेनैव अङ्गत्वं वक्तव्यं न तु अङ्गतावच्छेदकभेदेन। अतः स्वर्गाङ्गत्वं नाम स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यता - निरूपकतावच्छेदकावच्छिन्न- निरूपकताकोद्देश्यतावत्वसंबंधेन स्वर्गत्ववद्भिन्नत्वे सति तदवच्छिन्नोद्देश्यताक-कृतिकारकत्वेन दर्षपूर्णमासयोः विधानात् तयोः समन्वयः। स्वर्गे तदभावात् नातिव्याप्तिश्च। एतेन स्वर्गाङ्गत्वम् अन्यफलस्यापीति निरस्तम्। इति सर्वं चतुरस्रम् इति सिद्धान्तः।

शंकरपाठशाला, बेङ्गलूरु ४ — बी. रामभट्टः

३. कपालेषु श्रपयति ।

कस्य परिसंख्येयत्वं का च परिसंख्या ?

श्रीगणेशाय नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः। विधिरसायने दीक्षितैः दर्श-पूर्ण-मास-प्रकरण-श्रुत—"कपालेषु श्रपयति"—इति अन्यलभ्यप्राप्तिपूर्विक-परिसंख्यायाम् उदाहरणत्वेन दत्तम्। तदत्र 'कस्य प्राप्तेः अन्यलभ्यत्वं कस्य वा परिसंख्येयत्वं का वा परिसंख्या?' इत्ययं विषयः तदुपपादितरीत्या यथामति प्रस्तूयते। कपालेषु श्रपयतीति वाक्यश्रुतयोः कपाल-श्रपणयोर्मध्ये कस्यायं विधिरिति विचिकित्सायां न तावत् कपालस्य यदाग्नेयो अष्टाकपालः अमावास्यायां पौर्णमास्यां च अच्युतो भवतीति उत्पत्तिवाक्येनैव कपालस्य प्राप्तत्वात्। अत्र हि अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः अष्टाकपाल-शब्दार्थः। एवं च निरुक्त-तद्धितार्थ-विवक्षायां कपाल-शब्दस्य अष्ट-शब्देन साकं तद्धितार्थोत्तर-पद-समाहारे च इत्यनेन अष्टानां कपालानां समाहारः इति समासे कृते अष्ट-कपाल-प्रादिपदिकात् संस्कृतम् इत्यर्थे अण् प्रत्यये विहिते तस्य च द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यनेन लुक् स्मरणं ततः अष्टनः हविषि कपाले इत्यनेन आत्वे अष्टाकपालशब्दः निष्पन्नो भवति। ततश्च कपालरूपार्थस्य उत्पत्ति-वाक्येनैव प्राप्तवात् नात्र विधानम्। नापि श्रपणविधिः। अपश्यन् पुरोडाशं कूर्मंभूतं सर्पन्तम् इत्यादि अर्थवाद-पर्यालोचनायां कपालेषु संस्कार्यस्य पुरोडाशत्वावगतेः तस्य च अपूप-विशेष-रूपस्य पुरोडाशस्य श्रपणं विना निष्पत्तेरसंभवेन पुरोडाशान्यथानुपपत्ति-प्रसूत-अर्थापत्ति-प्रमाणेनैव श्रपणस्य प्राप्ततत्वात्। यदि तु अर्थापत्ति-प्रमाणेन सिध्यतीति श्रपणस्य प्रयोजनानुरोधेन विधिरभ्युपगम्यते तच्च प्रयोजनं सति तस्मिन् विधौ श्रपणविधानं विधित्सितस्य श्रपणस्य दर्शपूर्ण-मास-प्रकरणात् तदङ्गत्वं तदङ्गत्वसिद्धौ तदतिदेशशास्त्रविषयत्वं तदतिदेशशास्त्रविषयत्वे च दर्शपूर्णमास-विकृतिभूतेषु सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः इत्यादि-वाक्यविहित-चरुकरम्भादिषु श्रपणस्य प्राप्तिः तत्प्राप्तौ च चरुकरम्भादिषु तदनुष्ठानमिति। एतादृश-प्रयोजनानुरोधेन श्रपणविधिः अवश्यमभ्युपेयः इत्याशक्यते तदा तत्रापि विकृतिषु चरुकरम्भादीनां पुरोडाशवदेव श्रपणं

विना निष्पत्तेरसंभवेन करम्भाद्यन्यथानुपपत्ति-प्रसूत-अर्थापत्तिप्रमाणेनैव श्रवणप्राप्तिः सुलभैव।

यद्यपि चरुकरम्भादिषु श्रपणप्राप्तिः अर्थापत्तिप्रमाणेनैव उपपादयितुं शक्या अथापि श्रपणस्य प्रयोगमध्ये अनुष्ठानसिध्यर्थः विधिः स्यादेव। तदाहि श्रपणविधाने सति विधित्सितस्य तस्य दर्शपूर्ण-मास-प्रकरणेन गृहीतत्वात् अङ्गस्य सतः तस्य प्रयोगमध्ये अनुष्ठानं लभ्यते। यदि चैवं नेष्यते तदा बहिः श्रपणसिद्धस्य आज्यस्य यथा वा प्रयोगमध्ये ग्रहणं तथैव पुरोडाशस्यापि बहिः श्रपण-सिद्धस्य प्रयोगमध्ये ग्रहणं स्यात्। न चैतदिष्टम्। अतश्च प्रयोगमध्ये श्रपणविधानं स्यादेव। अथोच्येत कपालेषु श्रपयतीत्यत्र प्रयोगमध्ये श्रपणविध्यभावेपि पुरोडाशस्य कपालाधिकरणक-संस्कार-विधानादेव प्रयोगान्त-श्रपणं सिध्यत्येव तथा सति बहिः श्रपणसिद्धस्य आज्यस्य प्रयोगमध्ये गार्हपत्य-आहवनीययोः अधिश्रयणस्य यथा वा आदृष्टार्थत्वं तथैव पुरोडाशस्य कपालाधिकरणक-संस्कारविधानेपि बहिः श्रपणसिद्धस्यैव पुरोडाशस्य प्रयोगमध्ये कपालेषु अधिश्रयणस्य अदृष्टार्थत्वं संगच्छत एव। अतः प्रयोगमध्ये अनुष्ठान-लाभार्थः श्रपणविधिः स्यादेव। यद्यपि व्रीहीन् निर्वपति, व्रीहीन् प्रोक्षति, व्रीहीन् अवहन्ति इति व्रीहीणां निर्वापादिसंस्कारविधानात् तेषां च संस्कृतानां प्रयोग-मध्ये पुरोडाशप्रकृतितया उपादानं लभ्यते इति तेनैव प्रयोगमध्ये श्रपणस्य अनुष्ठानं सिध्यतीत्यतः प्रयोगमध्ये श्रपणविधेः वैयर्थ्याशङ्का जायते। अथापि तेषां निर्वापादिवाक्यानां व्रीहि-करणक-निर्वापादि-अर्थकर्मविधायित्वेन सांगत्यं सुलभमेव। अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरण-श्रुत–जाघन्याः पत्नीः संयाजयन्ति इत्यस्य अनन्यथासिद्ध-प्रकृत्युपादान-लम्भक-विध्यभावेन अर्थकर्म-विधायकत्वं ततश्च तत्र स्वरसतः यथासिद्धाया एव जाघन्याः हविष्ट्वेन ग्राह्यत्वप्राप्तिश्च यथा तृतीये साधिता तथैव पुरोडाशस्यापि अनन्यथासिद्ध-प्रकृत्युपादान-लम्भक-विध्यभावेन निर्वापादिवाक्यानाम अर्थकर्मविधायित्वं पुरोडाशस्यापि अनन्यथासिद्धप्रकृत्युपादान-लम्भकविध्यभावे निर्वापादि-वाक्यानाम् अर्थकर्मविधायित्वेन यथासिद्धस्यैव हविष्ट्वेन ग्राह्यत्वप्राप्तिश्च अनिवार्यैव। अत एव यत्र अनन्यथासिद्ध-प्रकृत्युपादान-लम्भकविध्य-भावः तत्र अर्थकर्मविधायित्वम् इति न्यायमवलम्ब्यैव पशु-सोमाधिकरण-

सिद्धान्तिना तदधिकरण-पूर्वपक्ष-निरासः कृतः। तदयमत्र तदधिकरण-पूर्वोत्तर-पक्ष-संक्षेपः। तत्र हि ऐन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति इत्यादि-वाक्यानि द्रव्यदेवता-संबंधानि यथानुपपत्त्या यागविधायकानि। तेषु च गृह्णाति कर्मभूतं हविः अण्व्याधारया गृह्णाति — इति सन्निहित-वाक्य-प्रमितं धारा-समर्थं द्रवद्रव्यम्। तच्च सोमं क्रीणाति, सोममभिषुणोति, सोमं पावयति — इत्यादि सोम-संस्कारक-वाक्यपर्यालोचनया सोम-प्रकृतिकम् अवसीयते। अतः सोमेन यजेतेत्यत्र सोमशब्दः तत्-प्रख्यन्यायेन तेषां यागानां नामधेयं यजेतेति तत्समुदायानुवादः इति पूर्वपक्षं प्रापय्य सिद्धान्ते अनन्यथासिद्ध-प्रकृत्युपादान-लम्भक-विध्यभावे अण्व्याधारया गृह्णातीत्यनेन उदकादि-साधारणस्य यथासिद्ध द्रव्यमात्रस्य हविष्ट्व-प्राप्तेः क्रयादिवाक्यानि अर्थकर्मविधायकान्येव स्युः नतु पुनः संस्कारकर्म-विधायक-तया हविषः सोमरसत्वापादकानि। अतः तत्प्रख्यन्यायो नात्र अवतरति इति दूषणम् उक्तम्। अतश्च प्रकृतेऽपि यथासिद्धस्य पुरोडाशस्य हविष्ट्वेन ग्राह्यत्व-प्रसक्तिः अपरिहार्यैव। यदि तु प्रकृते व्रीहिभिर्यजेतेति विधिना प्रकृत्युपादानं लभ्यते इति तत एव प्रयोगान्त-श्रपणं सिध्यतीति चेत् तदपि न व्रीहिभिर्यजेतेत्यस्य यागोद्देशेन व्रीहिरूप-द्रव्य-विधायकत्वे न पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यविधायकत्वाभावात् तस्मात् कपालेषु श्रपयतीति विधिः। श्रपणस्य अन्त-प्रयोग-कर्तव्यता-सिध्यर्थः स्यादेव इति चेत्।

अत्रोच्यते व्रीहिभिर्यजेतेति वाक्यस्य यागोद्देशेन द्रव्यविधायकस्यापि पुरोडाशावरुद्धे यागे व्रीहीणां साक्षात्-करणत्वासंभवेन पुरोडाश-प्रकृति-विषयत्व-पर्यवसायित्वेन निर्वापप्रोक्षणादि-विधीनामपि पुरोडाश-प्रकृतिक-व्रीहिविषयत्व-लाभेन तत एव श्रपणस्य प्रयोगमध्य-कर्तव्यत्वं सिध्यत्येव। एवमपि प्रयोगान्तपातितया श्रपणसिद्धावपि तस्य श्रपणस्य कपालाधि-करण-सिध्यर्थो विधिः स्यात् इति न स्यात्। पूर्वोपपादितरीत्या श्रपणस्य प्रयोगमध्य-कर्तव्यतासिद्धौ उत्पत्तिवाक्यावगतस्य कपालेषु संस्कारस्य श्रपणरूपता सिध्यत्येव। दृष्टासंभवे हि परं कपालेषु संस्कारस्य श्रपणस्य अदृष्टार्थ-अधिश्रयण-रूपता प्राप्नुयात्। नह्यस्ति दृष्टासंभवः। एवमपि श्रपणस्य आध्वर्यव-समाख्या-बल-लभ्य अध्वर्यु-कर्तृकत्व-नियमार्थः श्रपण-विधिः स्यात् इति चेत् तदपि न। ऐष्टिकहविः श्रपणेषु अध्वर्योः अविदहन्तः

श्रपयतेति प्रष-बलात् प्रयोजक-कर्तृत्वेन प्रैषेषु पराधिकारात् इति न्यायेन प्रेषितुः अध्वर्योः अन्यस्यैव पुरोडाश-श्रपणे साक्षात्-कर्तृत्वात् यदि तु अध्वर्योः प्रयोजक-कर्तृत्वनियमार्थः एव एतद्विधिरिति रुच्येत सोऽपि मन्त्रवर्णादेव लभ्यते। तस्मात् कपालेषु श्रपयतीति विधिः अन्यलभ्यश्रपण-विधानेन प्रकृत्युपादानम् आक्षिप्य आक्षिप्तोपादानापेक्षितप्रकृतिद्रव्यनियम-मात्र-परत्वं व्रीहि-शास्त्रस्य आपाद्य-व्रीहि-नियमद्वारा चित्रेष्टिगत-तण्डुल-द्रव्यक-यागात् प्रकृत्युपादाने प्रसक्ते व्रीहिनियम-व्यावर्तनार्थो अयं विधिः कपालेषु श्रपयतीति विधेरभावे तण्डुलयागादर्थलोपेन श्रपण-निवृत्तावपि व्रीहि-शास्त्रस्य श्रपण-मुख-प्रवृत्तिकत्वाभावेन व्रीहिशास्त्रमेव जात्यवस्था-विशेष-विशिष्ट-प्रकृति-द्रव्योपादानपर्यन्तम् इत्यतः अतिदेशेन अङ्गान्तरैः साकं व्रीहिरूप-प्रकृति-द्रव्योपादानमपि प्राप्नुयात्। सति त्वस्मिन् विधौ विहितस्य श्रपणस्य प्रयोगमध्ये अनुष्ठेयतया तत्र तत् प्रकृत्युपादाने श्रपण-विधित एव अर्थतः सिद्धेः व्रीहिशास्त्रं प्रकृति-द्रव्ये जात्यवस्था-विशेषनियमार्थं भवति। ततश्च प्रयोगमध्ये श्रपणार्थं प्रकृतिद्रव्याण्युपाद-दीत् इति यत् तद् व्रीहि-जातीयानि सतुषावस्थानि इति व्यवस्था सिध्यति। एवं व्यवस्था तदा सिध्येत् यदा व्रीहि-शास्त्रस्य प्रकृत्युपादान-प्राप्त्यर्थं श्रवणविध्यपेक्षत्वं ततश्च वैकृते यत्र हविषि श्रपणम् अपेक्षितं तत्र श्रपणस्य प्रयोगमध्ये अनुष्ठानं यत्र च श्रपणं तत्र प्रकृत्यपादानं यत्र च प्रकृत्य-पादानं तत्र व्रीहिनियमः। एवं सति तण्डुलयागाद् अर्थ-लोपेन श्रपण-निवृत्तौ तन्मूलकं व्रीहिनियमपर्यन्तं निवर्तत एव। तत्र संग्रहश्लोकौ —

तण्डुलेभ्योर्थलोपेन श्रपणं विनिवर्तते।
श्रपणस्य निवृत्तस्य स्वयं-कर्तृकता कथम्।
तदधीनमुपादानं प्रकृतेः स्यात् कथंतराम्।
तद्वशात् व्रीहिनियमस्तदभावे कथंतमाम्॥

महाराजा संस्कृत कॉलेज
मैसूरु

बी. गणेशभट्टः
मीमांसाध्यापकः

४. दहराधिकरणम् ।

अथेदानीं शारीरक-मीमांसायाः प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमं दहराधिकरणं शांकरभाष्यानुसारेणारच्यते ।

अधिकरणेऽस्मिन् 'दहर उत्तरेभ्यः' इत्यारभ्य ' अल्पश्रुतेरिति चेत-दुक्तम्' इत्येतदन्तानि सप्तसूत्राणि प्रवर्तन्ते। विषयवाक्यजातं चास्य —

' अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मदहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् । तद्वाव विजिज्ञासितव्यम् ' इत्यादि ।

तत्र योऽयं दहरे हृदयपुण्डरीके दहर-आकाशः श्रुतः स किं भूताकाशः अथवा विज्ञानात्मा जीवः उत परमात्मेति संशयः । आकाश-ब्रह्मपुर-शब्द-प्रयोगात् । आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे रूढः । परस्मिश्च बहुत्र श्रुतिषु निरूढिः । एवं जीवोत्र ब्रह्मनामा तस्येदं पुरं ब्रह्मपुरमिति वा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति वा जीव-परत्वं ब्रह्मपरत्वं वा स्यादिति । अत्रोच्यते ' दहर उत्तरेभ्यः, ' इति । दहराकाशो ब्रह्म पाश्चात्त्येभ्यो वाक्यशेषगतश्रुतिलिङ्गेभ्यः न भूताकाशो जीवो वा । यद्यपि भूताकाश आकाशशब्दो रूढस्तथापि यावान्वाच्यमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय-आकाश इत्यादिना आकाशोपम्यप्रदर्शनपूर्वकं पुण्डरीक-वेष्टनप्राप्त-दहरत्वमाकाशस्य निवर्तयन्नाचार्यो भूताकाशत्वमस्यापवदति । गगनं गगनाकारमित्येवंजातीयकोऽनन्वयालङ्कारो वा ।

उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।
सतद्दुकालादविदूरमौलिर्बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे ॥

इत्यत्रेव विशेषणोपाधिकृत - भेदस्यैवास्यैवोपमानोपमेयभावात्मा उपमा-प्रभेदो वा भूताकाशवादिनाम् उपपद्यते । उपपद्यते तु ' किं तदत्र विद्यते ' ' यावान्वायमाकाशस्तावा-नेषोन्तर्हृदय आकाशः इत्याक्षेप-समाधानाभ्याम् प्रतिपादयितुम् इष्टस्य दहराकाश-वैपुल्यस्य प्रतिपादक उपमा-प्रभेदः परमात्मपक्षे ।

किं च " एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजि-

घत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः ' इत्युक्त्वा अपहतपाप्मत्वादयो गुणा न भूताकाशे संभवन्ति । यद्यप्यात्मशब्दो जीवे संभवति तथापि उपाधिपरिच्छिन्नत्वादिभिः कारणैः पुण्डरीक-वेष्टनप्राप्त-दहरात्वादि-निवृत्तिर्जीवे संभवति । न तावद्ब्रह्माभेद-विवक्षया शक्यवचनमिदम् । यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगत-त्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम् । स एतस्माज्जीवघनात् परात्परात्परं पुरि-शयं पुरुषमीक्षते इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मणेऽप्यस्ति पुरेणानेन संबन्ध उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । " तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् " इत्यादिना दह-राकाशान्तर्वर्ति-द्यावापृथिव्याद्युपास्यमन्यदेवोच्यते न दहराकाश इति वाच्यम् । यावान्वाच्यमाकाश इत्याकाशस्यादिना दहराकाशौपम्य-प्रदर्श-नानुपपत्तेः । एतदप्यन्तर्वर्ति-द्यावापृथिव्यादि-वस्तु सद्भाव-प्रदर्शनार्थम् इत्यपि न युक्तम् । द्यावापृथिव्यादिकस्योपास्यत्वापत्तेः । " अस्मिन् कामाः समाहिताः " ' अपहतपाप्मा ' इत्यादि-वाक्याशेषानुपपत्तेः । तथा च ' अथ य इह आत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् इति समु-च्चयार्थेन चकारेणात्मानं कामाधारमाश्रिताश्च कामान् विज्ञेयान् वाक्यशेषो दर्शयति इति दहर एवाकाशो हृदय-पुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तस्थैस्समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विज्ञेय इति स च परमेश्वर एवेति सिद्धान्तः ।

' इमास्सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति ' इत्यनेन प्रजाशब्द-वाच्यानां जीवानामहरहर्गमनस्य निर्देशेन दहराकाशे ब्रह्मलोकशब्दस्य प्रयोगेण च अहरहर्गमनारूपलिङ्गेनैव ब्रह्मलोक-शब्दस्य षष्ठीसमासाश्रयणासंभवेन च दहराकाशो ब्रह्मैव नापरः ।

" अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति विधारकत्व-रूपमहिम्नोऽस्य प्रतिपादितत्वात् " एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः " इति, ' एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय " इति च असंदिग्धेश्वर-परत्वाक्षर-ब्राह्मणादि-वचनैश्च तत्समर्थनात् परमेश्वर एव प्रतिपाद्यः ।

किं च " आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निवहिता " इति इमानि

भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते इति साक्षाद्ब्रह्मण एव आकाशशब्देन निर्देशात् च ।

" अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " इति वाक्यस्य न जीवपरत्वमपहतपाप्मत्वादि-धर्माणाम् असंभवात् ।

उत्तरस्मिन् •अपि प्राजापत्यवाक्ये एषोऽक्षिणि इत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्य उदशशराव-ब्राह्मणेनैनं शरीरात्मताया व्युत्थाप्य स्वप्न-सुषुप्तोपन्यास-क्रमेण परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयेनं जीवं व्याचष्टे न जैवेन रूपेणेति न काचिदनुपपत्तिः । दहरोऽस्मिन् अन्तराकाशः इतीयमल्पत्व-श्रुतिः अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपेदशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च इति न्यायेनानुसंधेय-परिहारा इति सर्वमनवद्यम् ।

शिवंपेट (मेदक-आन्ध्र) — शास्त्रुल् विश्वनाथशर्मा

१. स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ।

'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' — इति त्रिपदम् इदं सूत्रम् । 'संज्ञा च परिभाषा' इत्यादिना विभक्तेषु षड्विधेषु अतिदेशात्मकम् इदं पाणिनीयम् । अविद्यमान-धर्म-प्रापकः अतिदेशः । स्थानिवृत्ति-धर्मः यतश्च आदेशे अतिदिश्यते भवत्यसौ अतिदेश-पद-वाच्यः। स्थानिना तुल्यः स्थानिवत् । तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः । — इति वति-प्रत्ययः स्थानिना तुल्यः भवति । नाम स्थानिवृत्ति धर्मं लभते इत्यर्थः । अलः विधिः अल्विधिः । न अल्विधिः अनल्विधिः । तस्मिन् इति विग्रहः । आदेशोद्देश्यक-स्थानिवद्भावस्य प्रवृत्ति-संकोचकम् आर्थनिषेधपरमिदं वाक्यम् । पर्युदासात् तत्रत्याल्पदेन पाठक्रमस्य अर्थक्रमापेक्षया दुर्बलत्वादादेशीयां प्रत्यासत्तिं परिहाय स्थानिसंबन्धिनः अलः परिग्रहणम् । स्थान्यलाश्रयभिन्ने कार्ये कर्तव्ये आदेशः स्थानिवृत्ति धर्मं लभते इति पार्युदासिके विशिष्टे वाक्यार्थे अल्विधौ पर्युदासमहिम्ना प्रतिषेधः पर्यवस्यति । सोऽयं प्रतिषेधः स्थानिभूताल्वृत्तिधर्माश्रये तत्संबन्धि- वर्णवृत्ति - धर्माश्रये चेति द्विविधः इति आमनन्ति भट्टपादाः । द्वैविध्योपाय-भूत-तन्त्राद्याश्रयणे प्रमाण-प्रमेययोः सद्भावात् तत्र स्थानि-संबन्धिनो वर्णवृत्ति-धर्माश्रये निषेधे, अदोजग्धिर्ल्यप्तिकिति इति सूत्रे तादि-किन्निमित्तक- जग्धि - विधायक-वाक्येनैव प्रजग्ध्य इत्यत्रापि स्थानिवद्-भावप्रयुक्तं तादिकितमास्थाय प्रकृते आदेशे उपपन्ने पुनः ल्यपो ग्रहणम् एव द्वितीये नल्यपि इति ईत्वनिषेधपरम् । ततश्च प्रथम-निषेधस्य आकरः अतिदिदिक्षतः अल्मात्रवृत्तिश्च यो धर्मः तद्घटितश्च यो धर्मः तद्धर्माश्रयं यत्कार्यं तस्मिन् कर्तव्ये आदेशो न स्थानिवत् इति अल्मात्रवृत्ति-धर्मावच्छिन्न-स्थानितानिरूपित आदेशताश्रयधर्मिकारोप-प्रकारीभूत-धर्माश्रयं यत् कार्यं तस्मिन् न स्थानिवत् इति द्वितीयस्य प्रथमोदाहरणानि बभूवतुः इत्यादीनि । द्वितीयस्य तु धिन्वन्ति इत्यादीनि । अन्यथा तत्र उकारात्मक-आर्धधातुक-स्थानिक - वकारात्मक-यणादेशस्य सुप्त्वादेरिव समुदाय-वृत्तितया अनल्विधाविति निषेधाभावेन उकारवृत्त्यार्धधातुकत्वे अतिदिष्टे स्वतो विद्यमानं वलत्वमुपादाय व्यपदेशिवद्-भाव-प्रयुक्त-वलाद्यार्ध-धातुकत्व-

प्रयुक्तस्य 'आर्ध धातुकस्येड्वलादेः' इति इडापत्तिर्दुर्वारैव । आश्रिते तु द्वितीये न दोषः । तथाहि — अत्र अल्मात्रवृत्तिर्धर्मः इक्त्वम् । तद्धर्मावच्छिन्ना या स्थानिता इग्निष्ठा स्थानिता तन्निरूपिता या आदेशता वरूपयणादेशनिष्ठा आदेशता । तदाश्रयः वकारः । तद्धर्मिकः यः आरोपः वादेशः आर्धधातुकत्ववान् । तत्र प्रकारीभूतस्तु धर्मः आर्धधातुकत्वरूपः । तदाश्रयो विधिः इड्-रूपः । तत्र स्थानिवद्भावनिषेधेन निरुक्त-धर्मस्य अभावात् नेटः प्रवृत्तिः । अत्र आदिमः एकः दीक्षितपादानाम् अभिमतः, प्रथमद्वितीयावपि भट्टपादानाम् । तदाह शेखरग्रन्थे — आदेशस्य स्थानिभूत इत्यादिना ।

अत्र अयं पूर्वपक्षः । आर्धधातुकस्येति इडागमस्य अपरनिमित्तकत्वेन अन्तरङ्गतया । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' — इति परिभाषया अन्तरङ्गे इटि कर्तव्ये परनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वेन वलाद्यार्धधातुकस्य अभावादेव इट् न प्रवर्तते इति कथम् असाधारणफलत्वं निरुक्तनिषेधस्य इति । न च 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्व-प्रक्लृप्तिः । इति बहिरङ्गासिद्धत्व-निषेधक-वचनेन अन्तरङ्ग-परिभाषया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । निषेधवचनस्य तस्य प्रकृते प्रसक्तेरभावात् । तथाहि निषेधविषये द्वयी विधा अपूर्वतया ज्ञापकम् । सामान्यतः अन्तरङ्गपरिभाषया अनित्यत्वज्ञापनसिद्धार्थानुवादकं चेति । अपूर्व-ज्ञापकत्वपक्षेऽपि व्याख्या-द्वैविध्यम् । अज्निष्ठान्यानन्तर्य-निमित्तके अन्तरङ्गे बहिरङ्गे वा विषये बहिरङ्गस्य बहिष्ट्वं नेत्येकः प्रकारः । अज्निष्ठ-अन्यानन्तर्य-निमित्तके कस्मिश्चिद् अन्तरङ्गे कर्तव्ये कृते च यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र च कर्तव्ये बहिष्ट्वत्वं न' इति । तत्र किमादिमकल्पे आद्यव्याख्याम् आलम्ब्य निषेध आक्षिप्यते आहोस्विद् द्वितीयाम् ? उताहो तृतीयामाश्रित्य वा ?

नाद्यः । तत्र यद्यपि यणः अज्निष्ठ-अन्यानन्तर्य-निमित्तकत्वसद्भावात् निषेध-संचारः सुकरः । तस्य अन्यानन्तर्य-निमित्तकत्वसत्त्वात् । तथापि निषेध-वचनस्य न तादृशं व्याख्यानं सांप्रतं भवति । तथा सति पचाव + इदम् इत्यत्र गुणादेश-निष्पन्नैकारस्य पूर्वान्तवद्भावेन लब्ध ओडुत्तमत्वमाश्रित्य "एत ऐ" इति ऐकारकर्तव्यतायाम् अभीष्टस्य बहिरङ्गासिद्धत्वस्यापि अलाभ-प्रसंगात् तत्र बहिरङ्गस्य

गुणस्य अन्यानन्तर्य-निमित्तकत्वसत्त्वात् । भाष्ये "असिद्धं बहिरङ्गमन्त-रङ्गे" इत्युक्त्वा नाजानन्तर्य इति वक्ष्यामि इत्युक्त्वा तत्रत्य-अन्तरङ्ग-पदस्य अनुवृत्ति-सूचनेन अन्तरङ्गनिष्ठमन्यानन्तर्यनिमित्तकत्वमेव निषेध-प्रवृत्ति-प्रयोजकम् इत्यास्थेयम् । स्पष्टा चेयं रीतिः । नाजानन्तर्य-परि-भाषाव्याख्याने परिभाषेन्दुशेखरे एतेन केश्चित् शिरोमणिभिः यदत्र व्याख्यायि-अजानन्तर्य-निमित्तक-कार्यप्रवृत्त्युत्तर-काल-प्रवृत्तिके अन्तरङ्गे कर्तव्येऽपि बहिषः तत्त्वनिषेधः आस्थेयः । अन्यथा अक्षद्यूः इत्यत्र वलि लोपकर्तव्यतायाम् ऊठः असिद्धत्वनिषेधानापत्तेः । अजानन्तर्य-निमित्तकम् अन्तरङ्गम् एवेत्यत्र न मानमस्ति । एवं च इटि निषेधप्रवृत्तिर्दुर्वारेवेति । तदेतद् विशयपरंपरामेव पुष्णाति । एवं च प्रकृते निषेधाप्रवृत्त्या अन्तरङ्ग-परिभाषयैव निर्वाहे स्थानिवद्भाव-निषेधे तदर्थं द्वितीय-कल्पानुधावनं भट्टपादानां वृथैवेति महानयं पूर्वः पक्षः ।

अत्र अयं राद्धान्तः । तृतीयां कोटिमाश्रित्य प्रकृते अन्तरङ्ग-परि-भाषायाः अप्रवृत्तेः न च इष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्तौ अस्याः निर्विषयत्वापत्तिः इति वाच्यम् । इड्विषये अनित्यत्वस्य आवश्यकत्वात् अन्यथा भविष्यति इत्यादौ उक्तरीत्या अन्तरङ्गे इटि बहिर्भूत-संख्याद्यर्थनिमित्तक-तिबा-दिनिमित्तक-स्यादेरसिद्धत्वेन इटः प्रवृत्तिर्न स्यात् । अतः सामान्येन स्वीकृतस्य अनित्यत्वस्य इटि दुर्वारतया प्रकृते अन्तरङ्ग-परिभाषायाः प्रवृत्तेरयोगेन न तया यणोऽसिद्धत्वेन वारणं भवति इति द्वितीय-निषेधप-र्यन्तानुधावनं भट्टपादानां न कमपि दोषलेशमापादयतीति अत्रत्योऽयं राद्धान्तः ।

गुण्टूर —शिष्ट साम्बमूर्तिशास्त्री

२. अन्तादिवच्च ।

अन्तादिवच्चेत्यत्र 'एकः पूर्वपरयो'रिति वर्तते । यथासङ्ख्यञ्च संबन्धः । पूर्वपदमेकादेशपूर्वस्थानिचरमावयवके लाक्षणिकम् । एवं परपदमेकादेशपरस्थान्याद्यावयवके लाक्षणिकम् । तथा च एकादेश एकादेशपूर्वस्थानिचरमावयवकसमुदायस्यान्तवत्स्यात् एवमेकादेशः परस्थान्याद्यावयवकसमुदायस्यादिवत् स्यादिति सूत्रार्थः । एकादेशनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदाये एकादेशपूर्वस्थानिनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायवृत्त्यर्थवत्पर्याप्तधर्मा अतिदेष्टव्याः । एवमेकादेशनिष्ठाद्यावयवतानिरूपकसमुदाये एकादेशपरस्थानिनिष्ठाद्यावयवतानिरूपकसमुदायवृत्त्यर्थवत्पर्याप्तधर्मा अतिदेष्टव्या इति यावत् । तेन रामावित्यादौ परादिवत्त्वेन औ इत्यस्य सुप्त्वे पूर्वमान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेन प्रकृतित्वे यस्माद्विहितस्तदादितदन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तमिति पदत्वसिद्धिः । तद्वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशात् खट्वाभिरित्यत्राऽत्वनिबन्धन ऐस्न, अयजे इन्द्रमित्यादौ सवर्णदीर्घश्च न। अत एव तुक्यसिद्धवचनं चरितार्थम् । अन्यथा 'अधीत्य'इत्यादावादिवत्वेन ह्रस्वत्वप्रयुक्ततुकसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तदुक्तम् — वर्णाश्रये चान्तादिवत्त्व-प्रतिषेधो वक्तव्यः; न वाऽताद्रूप्यातिदेशात् ' इति । अन्तादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादिति तदर्थः । 'क्षीरपेण' इत्यादावेकारविशिष्टे एकाजुत्तरपदत्वम् भवत्येव। एकाजुत्तरपदत्वस्यान्तादिवृत्तिवर्णमात्रवृत्तिधर्मघटितत्वेन कथं 'पे' इत्यतिदेश इति तु न शङ्क्यम्। स्ववृत्तित्वस्वाभाववत्वैतद्द्वितय-संबन्धेन स्वविशिष्टाल्मात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मो नायातीत्यर्थकरणेनादोषात् । अभावश्च स्वस्थानिकादेशवृत्तित्वम् – स्वनिष्ठा या अभेदसंबन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकता संबन्धानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकता वा तदवच्छेदकत्वमेतदुभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । इति ।

श्री साधुबेला-संस्कृत-महाविद्यालयः
वाराणसी

शालिग्राममिश्रः
व्याकरणविभागाध्यक्षः

३. ‘ कर्तुरीप्सिततमं कर्म । ’ १-४-४९

‘आप्लृधातोः सन्नन्ताद्वर्तमाने क्तः ।’ ततः तमपि ईप्सिततम-शब्दो निष्पद्यते । अत्र धातोः संबन्धमात्रम् अर्थः । सना उद्देश्यत्वं द्योत्यते। क्तप्रत्ययार्थ-वर्तमानकालो न विवक्षितः । तमपा इच्छा-विशेषणीभूत-संबन्धगतः प्रकर्षो द्योत्यते। स च प्रधानव्यापारप्रयोज्य-धात्वर्थफलीयत्वरूपः, धात्वर्थ-संबन्धस्य करणाकाङ्क्षायां सूत्रोपात्त - कर्तृपदार्थ-विशेषणीभूतः व्यापारः अन्वेति। स च फलानवच्छिन्न एव व्यापारेण संबन्धश्च । स्वजन्यत्व-स्वजन्याश्रयत्वान्यतररूपः सूत्रे कर्तुरिति कर्तरि षष्ठी । तथा च कर्त्रा स्वनिष्ठ-व्यापारेण निरुक्तान्यतरसंबन्धेन संबन्धुमिष्यमाणं व्यापारोद्देश्यं कारकं कर्मसंज्ञं स्यादिति सूत्रार्थः । एवं च कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थ-प्रधान-व्यापारप्रयोज्यव्यापारव्यधिकरणप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेन कर्तुरुद्देश्यत्वं कर्मत्वमिति लक्षणं सिध्यति। उदाहरणं ‘ तण्डुलं पचति चैत्रः । ’—अत्र विक्लित्त्याश्रयत्वात् तण्डुलस्य कर्मत्वम् ।

स्वजन्यत्व-रूप-संबन्ध-ग्रहणे व्यापार-जन्यत्वेन धात्वर्थविक्लित्त्यादेः फलस्य सिद्धति। स्वजन्याश्रयत्वरूप-संबन्ध-ग्रहणे व्यापार-धात्वर्थ-विक्लित्त्याश्रय-तण्डुलादेः तत्त्वम्। फलस्य कर्मत्वे तत्समाधानाधिकरणे स्तोकादावपि तत्त्वात्ततो द्वितीया सिध्यति। ‘स्तोकं पचति’-धात्वर्थव्यापारान्वये तु स्तोकादिभ्यः प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव। घञर्थव्यापारान्वये तु प्रथमा पुलिङ्गता च । ‘स्तोकः पाकः ।’ संख्यान्तराभावाच्च तेभ्य एकवचनमेव । एतत्-सिद्धार्थकथनमेव “ क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकत्वमेकवचनान्तत्वं च” इति नपुंसकत्वमपि “सामान्ये नपुंसकम्–” इत्यनेन सिध्यत्वेव ।

माषेषु अश्वं बध्नातीत्यत्र माषेषु प्रसक्तमश्वं माषनाशो मा भूदित्यन्यत्र बध्नातीत्यर्थक-माषेष्वतिव्याप्ति-वारणाय कर्तुरिति । अत्र अश्वरूपकर्मनिष्ठप्रसञ्जनक्रियाजन्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेन माषाणां कर्मत्वं प्राप्नोति। कर्तृग्रहणाद् वार्यते। तत्र पुष्टयर्थं माष-भक्षणाय माष-क्षेत्रे बध्नातीत्यर्थ-स्वीकारे तु कर्तृग्रहणेन न तद्वार्यते। फलस्य प्रकृतधात्वर्थत्वाश्रयणेन तद्वारणं कार्यम् । भक्षणस्य प्रकृतबन्ध-धात्वर्थत्वाभावान्न दोषः ।

तमपो ग्रहणेन फले प्रकृतधात्वर्थ-प्रधानव्यापार-प्रयोज्यत्वलब्धम्। तेन अग्नेर्माणवकं वारयति इत्यत्र चैत्रादिनिष्ठ-प्रधानव्यापारप्रयोज्यत्वस्य संयोगे अभावान्न तत्र कर्मत्वम्। अन्यथा कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्य अग्निमाणवकयोरुभयोरपि सत्त्वेन उभत्रापि कर्मत्वापत्त्या "वारणार्थाना-मीप्सितः।"—इति सूत्रं निरवकाशं सत् कर्मत्वं बाधेत। तथा चोभयत्रापि पञ्चम्येव स्यात्। तमपो ग्रहणे तु प्रधानव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्य कर्म-त्वम् अप्रधान-माणवक-निष्ठव्यापार-प्रयोज्य-फलाश्रयस्य अपादानत्वमिति संज्ञाद्वयस्य स्थलव्यवस्थया प्रवृत्तिः सिध्यति।

हरिहेलाराजौ तु — तमपो ग्रहणं मास्तु। सर्वं कर्म ईप्सितमेवेति सर्वत्रापि कर्तुरीप्सितमिति सूत्रेणैव सिध्यति। तथायुक्तम् इत्यादीनि तु मन्दबुद्धिवैशद्यार्थानि। वारणमर्हयन्ते इति वारणार्हाः। वारणानार्हाः, वार्यमाणाः प्रतिषेद्धव्याः गवादयः, तेषां यदीप्सितं यवादि, तदपादानम् इत्यर्थात् संज्ञाद्वयस्य व्यवस्था। एतादृश-रीत्याश्रयणे अपादानसूत्रस्थं भाष्यमनुकूलम् इति व्याचक्षते।

कालिक-संबन्धेन फलाश्रयस्य कर्मत्वं तु न। फलतावच्छेदकतया समवायस्य संबन्धत्वाङ्गीकारात्। वस्तुतस्तु कर्मलक्षणे उद्देश्यत्वस्य निविष्टतया कालिक-संबन्धेन फलाश्रयस्य कर्तुरुद्देश्यत्वाभावादेव कर्मत्वा-प्राप्तेः।

क्रियाविशेषणानां कर्मत्वेन द्वितीयान्तादेव दारुणमध्यापक इत्यर्थ-कस्य दारुणाध्यापक इत्यस्य सिद्धये "मलोपवचनम्" इति वचनमारब्धं वार्तिककृता, दारुणं यद् अध्यापनं तत्कर्तेति तदर्थः।

वारयतेश्च संयोगानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः।

गौतमी-विद्यापीठम्
राजमहेन्द्रवरम् (आन्ध्र)

पेरि सूर्यनारायणशास्त्री
व्याकरणविद्वान्

४. यदागमपरिभाषा-अवतारिका ।

वैयाकरण-सार्वभौम-नागेशभट्ट-रचिते परिभाषेन्दुशेखरे यदागमपरिभाषा निबद्धा । तस्याः परिभाषायाः अवतारिका एवं वर्तते — ननु प्रणिदापयतीत्यादौ दारूपस्य विधीयमाना घुसंज्ञा दापेन स्यात् अत आह इति । अत्र प्र-नि-इत्युपसर्ग-द्वय-पूर्वकस्य दाऽधातोः णिचि 'अर्तिह्लीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ' इति सूत्रेण पुगागमे 'नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च' इति सूत्रेण णत्वे कृते ततः लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे च कृते प्रणिदापयतीति रूपं सिद्धयति ।

अत्र 'दाधाघ्वदाप' इति सूत्रेण दारूपस्य धातोः घुसंज्ञा विहिता । ननु दाप् इत्यस्य । अतः घुसंज्ञकधातुपरकत्वाभावेन नेर्गदेति णत्वं न सिद्धयति । णत्वाभावे प्रणिदापयतीति रूपं न सिद्धयति इति पूर्वोक्तया अवतारिकया आशङ्कय यदागमपरिभाषया समाहितम् ।

अत्रायं पूर्वः पक्षः ।

दाप् इत्यस्य दारूपत्वाभावेऽपि दाप्घटक-दा-इत्यस्य दारूपं वर्तते । तादृश-दा-रूपमादाय घुसंज्ञायां सत्यां णत्वे प्रणिदापयतीति रूपं सिद्धयत्येव । किमर्थमियमवतारिकाया आशङ्का इति । अत्रेदं समाधानम् — आगमसमभिव्याहारे आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्वम् । न तु केवलस्य । अत एव "नैतौ दाधावर्थवन्तौ किं तर्हि पुग्विशिष्टौ" इति दाधाघ्वदाप्इति सूत्रस्थं महाभाष्यं संगच्छते । अपि च भावकर्मवाचिनि तशब्दे परतः स्यादयः इत्यर्थे सीयुट् अविशेषितः स्यात् इति "स्यसिच्सीयुट्तासिषुभावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनगमदृशां वा चिण्वदिट् च" इति, सूत्रस्थं भाष्यमपि संगच्छते । अन्यथा सीयुट्समभिव्याहारेऽपि केवलस्याविशेषित इति भाष्योक्तिः असङ्गतैव स्यात् । अतः अवतारिकाया आशङ्का अत्यन्तं समीचीनैव । पुनरयं पूर्वः पक्षः— यथोद्देशपक्षे प्रयोजन-विशेषानुद्देशेन धाप्संज्ञासमनन्तरमेव घुसंज्ञायां सत्यां णेर्गदेति णत्वं सुलभमेव । अतः अवतारिकाया आशङ्कायाः नावकाशः इति । तस्य समाधानम्— अकृतव्यूहपरिभाषां स्वीकुर्वतां प्राचीनानां वैयाकरणानां मते तत्र अर्थवद्धातुरूप-

निमित्तस्य पुगागमेन विनाश-संभवात् पूर्वं घुसंज्ञायाः अप्रवृत्तेः प्रणिदापयतीत्यत्र णत्वं न सिद्ध्यति। अपि च बहिर्भूतणिञ्निमित्तक-पुगागमस्य बहिरङ्गत्वेन असिद्धत्वात् अनिमित्तकत्वेन अन्तरङ्ग-घुसंज्ञायां कृतायां बहिरङ्गस्य पुगागमस्य असिद्धत्वेन दाबुद्ध्येत्र घुत्वं भविष्यतीत्यपि वक्तुं नैव शक्यते। कुत इति चेत् संज्ञा-शास्त्राणां विधि-निमित्त-निमित्तकत्वस्य वैयाकरणैरङ्गीकृतत्वात् घुसंज्ञायाः अन्तरङ्गत्वं नास्ति। अत एव नयासयोः इति निर्देशः संगच्छते। अन्यथा परनिमित्तकत्वेन 'त्यदादीनामः' इति सूत्रेण विहितस्यात्वस्य बहिरङ्गत्वेन असिद्धतया गुण-संज्ञायाः अप्रवृत्तेः पररूपाप्राप्तौ निर्देशासङ्गतिः स्पष्टैव। अतः अवतारिकाया आशङ्का अत्यन्तं समीचीनैव। अतः घु-संज्ञायाः अन्तरङ्गत्वं नास्ति। एकदेशविकृतन्यायमनुसृत्य दापि घुत्वमादाय अवतरणासङ्गतिं केचित् वदन्ति। तदपि न समीचीनम्। तत्र विकारपदेन स्थाने जायमान-ह्रास-वृद्ध्योरेव ग्रहणेन आगम-विषये पूर्वोक्त-न्यायस्याप्रवृत्तिः। एवमेव पूर्वपक्ष-परम्परायाः समाधानपरम्परा सम्यगास्ते। अनेन ग्रन्थेन अवतारिकायाः पूर्वोक्ताया आशङ्का अत्यन्तं समीचीनैवेति सैद्धान्तिकः पन्थाः।

राजमहेन्द्री–४ पिशुपाटि सुब्रह्मण्यशास्त्री

५. सार्वधातुकार्धधातुकयोः।

सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सूत्रार्थो वर्ण्यते। सार्वधातुकम् आर्धधातुकं च सार्वधातुकार्धधातुके तयोः इति विग्रहः। इको गुणवृद्धी इति परिभाषया इक इति उपस्थितेन अङ्गस्य इति अधिकृतं विशेष्यते। तदन्तविधिः। मिदेर्गुण इत्यस्मात् गुण इति अनुवर्तते। तदाह — सार्वधातुकार्धधातुकयोः परतः इगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् इति सूत्रार्थः। भवति, भविता इत्याद्युदाहरणम्। भवतीत्यत्र लटि, तिपि, शपि सूत्रेणानेन गुणे अवादेशे, भवतीति सिद्ध्यति। भविता इत्यत्र च लुटि स्यतासी लृलुटोः इति तासि तिपि तस्य डादेशे डित्वाट्टिलोपे इटि अनेन गुणे अवादेशे भविता इति सिद्ध्यति।

ननु लाघवात् पिदार्धधातुकयोरित्येव अस्तु, इति न वक्तव्यम् । एवं न्यासे हरिषु कविषु इत्यादौ सप्तमीबहुवचनसुपोऽपि पित्वेन गुणाऽपत्तेः। न च आर्धधातुकसाहचर्येण सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया पितः धातुविहितस्यैव ग्रहणेन प्रकृते अदोषः इति वाच्यम्, लुनातीति लूः, पुनातीति पूः, भवतीति भूः तेषु, लूषु, पूषु, भूषु इत्यादौ धातुविहितपितः सत्त्वेन गुणापत्तितादवस्थ्यमिति न च वाच्यम् । आर्धधातुकसाहचर्येण धातुत्वावच्छिन्न-उद्देश्यतानिरूपित-विधेयताश्रयस्यैव पितः ग्रहणात् । प्रकृते च लू, पू, भू इत्याकारककर्तृक्विबन्त-प्रातिपदिकमुद्दिश्य सुपः जातत्वेन प्रातिपदिकत्वावच्छिन्न - उद्देश्यता-निरूपितविधेयताश्रयत्वं सुपः, न तु धातुत्वावच्छिन्न-उद्देश्यतानिरूपित-विधेयताश्रयत्वम् इति व्याख्यानेन अदोषात् । नन्वेवं नूतनन्यासे सतः, युतेत्यादौ पिद्भिन्ने गुणाप्राप्त्या तत्र गुणवारणाय सार्वधातुकमपिदिति अपित्वम् द्वारीकृत्य क्ङिति च इति गुणनिषेधः व्यर्थ इति वाच्यम् गुणप्रतिषेधाय अनावश्यकस्यापि ङित्वविधायकस्य सार्वधातुकमपित् इत्यस्य उष्ट इत्यादौ संप्रसारणसिद्धये मृष्ट इत्यादौ अवृद्धिसिद्धये च चारितार्थ्य-संभवात् । इति चेदत्रोच्यते — एवं व्यर्थीभूतेन अनेन सार्वधातुकग्रहणेन साहचर्यपरिभाषायाः अनित्यत्व-ज्ञापनात् । अत एव सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेत्यत्र पिदादिसाहचर्यात् सिचः अपि धातोः न ग्रहणम् । किन्तु प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये पतितः विकरणप्रत्यय एव इति व्याख्यानेन अदोषात् । अत्र च धातोरितिन्यस्य धातोरुच्यमानं कार्यम् इति परिभाषायाः सहकारेण प्रकृते बहून् दोषानाशङ्क्य तान् सर्वान् परिहृत्य परिसमापितं वाक्यार्थवर्णनम् ।

शान्तिनिकेतन पॅलेस **के. एन्. एम्. दिवाकरन् नम्पूतिरिद्विजेन्द्रः**
तृपुणितुरा (एरणाकुलम् केरळम्)

६. कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।

'कर्मणि द्वितीया 'इत्यतो द्वितीयेत्यनुवर्तते। 'अनभिहिते' इत्यधिकारः। "महत् कौशलमाचार्यस्य तच्चेदं चैकं वाक्यम्" इति चतुर्थे भाष्यानुरोधाद् एकवाक्यतापक्षः साधीयान् । कालाध्वविशेषपरं कालाध्वनोरिति पदं षष्ठ्यन्तसप्तम्यन्तयोस्तन्त्रेणोच्चारितम् । सप्तम्यन्तम् एकवाक्यतया लब्धेन ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येन षष्ठ्यन्तन्तु अत्यन्त-संयोगे इत्यनेन च अन्वेति । तथा च 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु वचनम्' इति चैकवाक्यतया संबध्नाति । तथा च कालविशेषे अध्वविशेषे च वाचकतया वर्तमानात् ङ्यन्तादाबन्तात् प्रातिपदिकाच्च कालविशेषाध्व-विशेषप्रतियोगिकात्यन्तसंयोगात्मक - व्यापकत्वेऽनभिहिते द्वितीयैक - द्विबहुवचनानि अम्, औट्, शस् – इति प्रत्ययाः वाचकत्वेन स्युरित्यर्थः फलति । अनभिहिताधिकार-पाठात् सांराविणम् इति अभिविध्यर्थक-इनुणन्तइप्रकृतिकाणन्तं यत् पदं तद्योगे द्वितीया न प्रवर्त्तत इति मासस्य सांराविणं वर्तत इति षष्ठ्यन्तमेव प्रयुज्यते ।

लक्ष्याणि च मासमधीते चैत्रः। मासं मौनी। पक्षं सुद्युम्नः स्त्री। कुम्भकर्णः षण्मासान् स्वपिति। क्रोशं कुटिला नदी। इत्यादीनि। तत्र मास-पदार्थः सूर्योदयावधि-सूर्योदयान्तर-पर्यन्तावस्थायि-अखण्डवस्तूनां त्रिंशतः समुदायः। इत्थं च तादृशेषु दिनेषु किञ्चित्-कालम् अध्ययने किञ्चित् कालम् अनध्ययने च व्यापकत्वार्थ-द्वितीया-प्रयोगोपपत्तये प्रतियोगिवैयधिकरण्यम् अभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव-रूप-व्यापकत्व-प्रविष्टप्रथमाभावे विशेषणं देयम्। तथा च मासनिष्ठ-प्रतियोगि-व्यधिकरणाभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकं चैत्र-कर्तृकमध्ययनमिति धात्वर्थ-मुख्य-विशेष्यको बोधः। दिवसं स्वपितीत्यत्र दिवसपदार्थः क्षण-समुदाय एव। प्रतियोगि-वैयधिकरण्यं व्यापकतायां प्रविशतु मा वा इति व्युत्पत्तिवाद-स्वरसः। परन्तु द्वितीयाद्युदाहरणेषु अखण्डदिनघटिताः पक्षादिपदार्थाः न संभवन्ति। मौन-स्त्रीत्व-स्वापादेः क्षण-मात्रभङ्गेऽपि तादृश-प्रयोगस्य अनिष्टत्वात्। किञ्च सौर-सावन-चान्द्रेषु मासेषु घटकानां दिनानां विलक्षण-संख्याकत्वात् मासत्वम् अनुगतं नैव संभवतीति तदादिन्यायेन

स्वप्रयोजक - बुद्धि - विषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने (स्वपदं मासपदपरम्) मासादि-पदस्य शक्तिः स्वीकरणीया । इत्थं च अनध्येय-दिन-भिन्न-दिन-समुदायात्मकेऽपि मासे अध्ययन-कर्तृ-तात्पर्येणापि मासम् अधीते इति प्रयोगः उपपन्नो भवति । इत्थम् उदाहरणान्तरेषु योजनीयम् । अधिकरणत्वं द्वितीयार्थः मासादि-पद-प्रवृत्ति-निमित्त-मासत्वस्य त्रिंशत्यादिरूपस्य अधिकरणातायां चैत्र-कर्तृकाध्ययनाधारतात्वादि-व्याप्य-धर्मावच्छिन्नं स्वरूपसंबन्धरूपमवच्छेद्यत्वं संसर्गतया भासत इति श्रीगदाधरोक्तपक्षान्तरे अधिकरणतायाः क्रियान्वय-स्थले अभिव्यापकाधिकरणत्वार्थक-कारक-विभक्ति-सप्तम्याः द्वितीयायाः 'उपपद-विभक्तेः कारक-विभक्तिः बलीयसी' इति परिभाषया बाधप्रसङ्गं केचित् केवलाधिकरणार्थत्वार्थकत्वेन द्वितीयाम् अभिव्यापकत्व-विशिष्टाधिकरणार्थकत्वेन सप्तमीं च अङ्गीकुर्वाणा वारयन्ति इति शिवम् ।

तिरुवनन्तपुरम् — पण्डितराजः दामोदरपिषारकः

७. समर्थः पदविधिः ।

लालसीतु तरुणारुणप्रभं स्वान्तलीन-तिमिरापनोदनम् ।
शृङ्गशैल-शिखरावतंसनं शांकरं द्विविधमास्थितं महः ॥

नेदं संज्ञासूत्रम् । अन्यत्र व्यवहारादर्शनात् । नापि विधिः । न वा नियमः असंभवात् । नाप्यतिदेशः वतिघटितत्वाभावात् । नाप्यधिकारः उत्तरत्राननुवर्तनात् । पदविधिशब्दस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । परिशेषात् परिभाषा । विधीयते इति विधिः । कर्मणि किप्रत्ययः । शेषषष्ठया समासः । पदोद्देश्यक-विधिरित्यर्थः । स च समास-संज्ञादिः । सामर्थ्यं च द्विविधम् । व्यपेक्षा एकार्थीभावश्चेति । भिन्नार्थकानां पदानाम् आकाङ्क्षावशाद् यः संबन्धः सा व्यपेक्षा । सा च वाक्येष्वेव । विशेष्य-विशेषण-भावावगाह्युपरिस्थिति-जनकत्वम् एकार्थीभावः । स च राजन् ङस् पुरुष सु इत्यादि समास-प्रयोजक-वाक्येषूपलभ्यते । न तु समास-संज्ञादिषु । अतः समर्थपदं तदाश्रिते

लाक्षणिकम् । पदोद्देश्यकविधिः समाससंज्ञादिः समर्थाश्रितः इति परिभाषार्थः फलितः । यथा षष्ठीति सूत्रेण सुबन्तसहोच्चारित-षष्ठ्यन्तोद्देशेन समास-संज्ञा तत्पुरुषसंज्ञा च विधीयते ।

न च समासादीनां पदोद्देश्यकविधित्वेपि सनादीनां तदभावात् साम-र्थ्यापेक्षत्वानापत्तिः । न चेष्टापत्तिः साधु भोक्तुमिच्छतीत्यत्र सनापत्तेः इति वाच्यम् । पदविधिशब्देन तत्सहचरितविधेरपि ग्रहणात् । तत्त्वं च तद्विधायक-शास्त्रघटित-पादघटक-शास्त्रविधेयत्वम् । क्यचः सुबन्तोद्देश्य-कत्वेन तद्विधायक-शास्त्र-घटित-पादघटकधातोः कर्मण इत्यादि सूत्रविधेय-त्वात् सनः तत्त्वं सिद्धम् ।

ननु अभ्युद्धरतीत्यत्र गतिर्गताविति निघातो न स्यात् । ते मयावे-कवचनस्येत्येतद्घटित-पादघटक-शास्त्र-विधेयत्वात् इति चेन्न । पदत्व-प्रयोजक - प्रत्यय - प्रयोजक-संज्ञीयोद्देश्यतावच्छेदक-संपादक-शास्त्रविधेयत्व-पदविधित्वमित्यभ्युपगमात् । तच्च समास-कृत्तद्धितसनादीनां सुलभम् ।

सामर्थ्यं च अनेकपदार्थानां विशेष्य-विशेषण-भावावगाह्येकोप-स्थितिजनकत्वम् । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजन्-शब्दार्थ-प्रकारक-पुरुष-पदार्थविशेष्यकोपस्थितिर्जायते । घट इत्यत्र घटत्वप्रकारक-घटविशेष्यकोप-स्थितेर्जायमानत्वाद् अनेकेत्यादि । अयम् अत्र निष्कर्षः — पदविशिष्टत्वं समर्थत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वघटितत्वं,स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपित-विषयता-प्रयोजक-स्वेतरपदघटितत्वं, स्वनिष्ठशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वं, एतत्त्रितय-संबन्धेन । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजन्-शब्दघटितत्वं राजन्-शब्दप्रयोज्य-प्रकारताख्य -विषयता-निरूपित - विशेष्यताख्य-विषयता - प्रयोजक-राजन्-शब्देतर - पुरुष-पद-घटितत्वं राजन्शब्दनिष्ठशक्ति - (समुदायशक्ति)-पर्याप्त्यधिकरणत्वं चेति निरुक्तसंबन्धत्रयेण राजन्-पदविशिष्टत्वम् । अत्र तृतीयसम्बन्धदानेन वाक्यव्यावृत्तिः । द्वितीयसम्बन्धे स्वेतरत्वनिवेशेन घटादिपदव्यावृत्तिः । पदं च शक्तं विवक्षितम् । तेन सनाद्यन्तेषु न दोषः । स्वघटितेति केवलं स्वरूपप्रतिपादनपरम् । इत्यास्तां तावत् ।

आर्यालयम्, लक्किडि
(पालघाट, केरळ)

के. गोविन्दन् नम्बियार

८. हलन्त्यम् ।

संप्रति सामान्यतः "हलन्त्यम्" इत्यस्य वाक्यार्थबोधः प्रस्तूयते। "नविभक्तौ तुस्माः" इत्यादेः सार्थक्याय "हलन्त्यम्" इत्यस्योपदेशेऽन्त्यं हल इत्'इत्यर्थस्यावश्यकत्वेन "हलन्त्यम्" "आदिरन्त्येन" इत्यनयोः परस्परापेक्षत्वेन 'स्वज्ञप्त्यधीनज्ञप्तिकत्व'रूपः अन्योन्याश्रयः समापतति। तद्वारणाय शास्त्रे विभिन्नाः प्रकारा आश्रिताः सन्ति। तत्र कतिपय प्रकारानाश्रित्य किञ्चिद् वच्मि।

'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' 'हलन्त्यम्' 'इत्यनयोः स्थाने 'उपदेशे इदन्त्यम्' 'अच्' 'अनुनासिकः' इति सूत्रत्रयं कृत्वा 'अनुनासिक' इति तृतीयसूत्रे अजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् 'अच् चेदिद्भवति तर्ह्यनुनासिक एव' इति नियमाश्रयणाद्भ्रभृतौ दोषाभावात्, 'मिदचोऽन्त्यात्पर' इति ज्ञापकाच्च 'अनुनासिकश्चेदिद्भवति तर्ह्यजेव' इति विपरीत-नियमस्याभावात् सर्वत्र दोषाभावेन लघीयसानेनैवोपायेनान्योन्याश्रयः परिहृतो भवति। अत्र पक्षे हलकरणरूपं लाघवमपि भवति, इति केचिद् वदन्ति। तत्र तावत् 'अच् चेदिद्भवति तर्ह्यनुनासिक एव' इति नियमाकारः समीचीनो न प्रतिभाति। यतो हि, नियमशास्त्राणां द्विधा प्रवृत्तिरङ्गीकृता। विधि-मुखेन निषेध-मुखेन च। तत्र निषेध-मुखेन प्रवृत्तिपक्षे स्वार्थहानिः, परार्थकल्पना, नञोऽध्याहारश्च कर्तव्यो भवतीति गौरवात् सर्वत्र विधि-मुखेनैव प्रवृत्तिर्वाच्या। विधि-मुखेन प्रवृत्त्यसंभवे तु निषेध-मुखेनापि प्रवृत्तिर्भवति। 'हन्तेरत्पूर्वस्येत्यादौ' यथा। अत्र विधि-मुखेन प्रवृत्ति-स्वीकारे नियम्य शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक-व्याप्यं नियामक-शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक-व्यापकं च यद्रूपमच्त्वं तदवच्छिन्नाजतिरिक्तत्वेन नियम्य शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नेऽच्पदार्थे संकोचे 'अजतिरिक्तः अच्-इत्संज्ञको भवति' इत्येव नियमाकारः फलति। तथा च अजतिरिक्तस्याचः अप्रसिद्धत्वात् नियम्यशास्त्रस्य सर्वथा वैयर्थ्यं स्यात्। अतः अत्र निषेध-मुखेनैव प्रवृत्तिर्वाच्या। तत्र पक्षे मध्यमधर्मावच्छिन्नेऽच्पदार्थे नियामक-शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकानुनासिक-अच्त्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचं कृत्वा भवतीत्यस्य 'न भवति' इत्यर्थे कृतेऽनुनासिक-अजति-

रिक्तः अच् इत्संज्ञको न भवतीति नियमाकारः फलति। अस्मिश्च पक्षे नियम्यशास्त्रवैयर्थ्यमपि न भवति। अनया युक्त्या अच् चेद् इत् भवति तर्ह्यनुनासिक एव' इति नियम-प्रदर्शनपर-शेखरग्रन्थ असंगत एवेति स्पष्टम्।

यद्यपि पूर्वोक्तरीत्या अन्योन्याश्रयपरिहारो जातः। किन्तु अस्मिन्पक्षे योग-विभाग-नियम-ज्ञापकाश्रयणेऽतिगौरवं भवति। अतः 'हलन्त्यम्' इति संपूर्णसूत्रस्यावृत्तिं कृत्वा एव अन्योन्याश्रय-परिहारः कर्तव्यः। अत एव भट्टोजि-दीक्षितैः स एव पन्था आश्रितः। इति शम्।

श्रीसाधुवेला-संस्कृत-महाविद्यालयः **माधवशरण उपाध्यायः**
वाराणसी

९. उत्तरपदत्व-पदार्थ-विचारः।

अत्र तावत् 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इत्येतद्घटक-'उत्तरपदत्वपदार्थविचारः प्रस्तूयते।

अत्र हि 'उत्तर'-शब्द उत्तरपदपरः 'विनापि प्रत्ययमि'ति पदशब्द-लोपात्। तथा च उत्तरपदस्य पदसंज्ञायां कर्तव्यायां प्रत्ययलक्षणं नेत्यर्थः। तेन 'परमवाचा' 'परमगोदुहा' इत्यादौ कुत्वधत्वादयो नेति दीक्षितः।

नागेशभट्टास्तु उत्तरेति लुप्तषष्ठीकं बह्वच्पूर्वस्यापदादि-विधौ प्रतिषेध इति वार्तिकारम्भ-सामर्थ्येन उत्तरपदे लाक्षणिकं, तस्य च समासचरमावयवे रूढिरिति 'आर्द्रं चर्म' इत्यत्र न दोषः। 'आर्द्रचर्म' इत्यत्र तु समुदायोत्तर-जायमान-विभक्ति-निमित्तको न लोपः। 'पदव्यवायेऽपि' इत्यत्र सप्तमीसमासमाश्रित्यातद्धित इति वार्त्तिक-प्रत्याख्यान-पर-भाष्येण पदपदं पदत्व-प्रयुक्त-कार्यपरं, तथा च उत्तर-पदनिष्ठोद्देश्यताके पदत्व-प्रयुक्ते कार्ये प्रत्ययलक्षणं नेत्यर्थः। तेन माषकुम्भवापेनेत्यत्र 'पदव्यवायेऽपि' इति णत्वनिषेधसिद्धिरित्याहुः।

ननु परिभाषायां समासचरमावयवे रूढस्योत्तरपदस्य ग्रहणे मघोर-पत्यानि 'मघव' इत्यत्र प्रत्यय-लक्षणेन पदत्वात्पूर्वरूपापत्तिः। प्रत्याख्याने तु, सर्वनामस्थाने यजादौ पूर्वं पदं नेत्यर्थेन पदत्वनिषेधान्न दोष इति एवम् अत्र यः अङ्गिरस इत्यत्रापि बोध्यमिति चेन्न। वृत्तिचरमावयवत्वरूपस्यैवो-त्तरपदत्वस्य परिभाषायां ग्रहणेनादोषात्।

ननु पञ्चगवमित्यत्र टचः समासान्तावयवत्वेन गोशब्दे वृत्तिचर-मावयवत्वस्याभावेन वार्त्तिकाप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेनावङाद्यापत्तिः।

न च पदेऽन्त इति समासान्नावङ्पूर्वरूपादिरिति वाच्यम्। पञ्चग-वमित्यत्र लोपः शाकल्यस्येति व-लोपापत्तेरेव दोषत्वात्।

न च लोपः शाकल्यस्येत्यत्रापि पदेऽन्त इति समासोऽस्तु इति वाच्यम्। माभ्यामित्यत्र "हलि सर्वेषाम्"इत्यनेन यलोपार्थमस्मिन्प्रकरणे पदस्यान्त इति षष्ठीतत्पुरुषस्यैवावश्यकत्वात्।

एतेन पञ्चगवमित्यत्र सत्यप्यवङि यस्येति च इत्यलोपान्न दोष इत्यपास्तं वलोपस्यैव दोषत्वात्, इति चेन्न।

स्वघटकत्व - स्वघटकार्थवदव्यवहितपूर्वत्वाभाववत्वोभय - संबन्धेन वृत्तिविशिष्टत्वरूपस्यैवोत्तरपदत्वस्य ग्रहणेन टचोऽर्थवत्वाभावाद् गोशब्दे उत्तरपदत्वस्यैव सत्वाद्। इति शम्।

श्रीसाधुबेला-संस्कृत-महाविद्यालयः
वाराणसी

नर्मदेश्वर त्रिपाठी
व्याकरण-प्रवक्ता

शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला, ‘ शारदा ’, पुणे ३०

१. डॉ. राजेन्द्रप्रसादचरितम्	वा. आ. लाटकर	३.००
२. वात्सल्यरसायनम्	डॉ. श्री. भा. वर्णेकर	१.००
४. श्रीरामकृष्णपरमहंसीयम्	डॉ. श्री. भा. वर्णेकर	१.२५
५. बालकानां जवाहरः	पं. विघ्नहरि भा. देव	१.००
६. श्रीमान् विन्स्टनः चर्चिलः	पं.वा.ना.औदुम्बरकरशास्त्री	१.००
७. अप्पाशास्त्री : साहित्यसमीक्षा	प्रा. अशोक अकलूजकर	२.००
८. श्रीशिवराज्योदयम्	डॉ. श्री. भा. वर्णेकर	४०.००
(साहित्य अकादमी पारितोषिकम् १९७५)		
९. ‘ समानमस्तु वो मनः ’	डॉ. ग. बा. पळसुले	३.००
१०. मराठी-संस्कृत-शब्दकोषः	जोशी-परांजपे-गाडगीळ	२५.००
११. भूपो भिषक्त्वं गतः	पं. ग. पां. लोण्ढेशास्त्री	१.००
१२. विनायक-वीर-गाथा	डॉ. ग. बा. पळसुले	३.००
१३. आङ्ग्ल-लघु-काव्यानुवादमाला	पं. ल. ज. खरे	२.००
१४. श्रीराजयोगभाष्यम्	डॉ. चिं. त्र्यं. केङ्घे	५.०५
१५. मुक्तक-मञ्जूषा	पं. दि. दा. बहुलीकर	२.००
१६. ललित-गीता-लहरी	पं. ओगेटि परीक्षित्शर्मा	१.००
१९. संस्कृत-प्रगति-पथे कः तिष्ठति ?	पं. ल. म. चक्रदेव	२.००
२०. शाङ्कर-दिग्विजयः	श्रीविद्यारण्यः	८.००
२१. शिष्यलेखः (चन्द्रगोमिपादः)	डॉ. प. ल. वैद्य	५.००
२२. महात्म-चरितम्	पं. पं. ना. पाठक	२.००
२३. स्तोत्र-पञ्चदशी	पं. म. स. आपटीकर	१.००
२४. धन्येयं गायनी कला	डॉ. ग. बा. पळसुले	१.००
२५. विवेकानन्द-चरितम्	डॉ. ग. बा. पळसुले	१०.००
२६. शारदा-प्रसादः	पं. दत्तात्रेयशास्त्री दाणी	२.००
२७. अरविन्दचरितम्	पं. यज्ञेश्वरशास्त्री	३.००
२८. धन्योऽहं धन्योऽहम्	डॉ. ग. बा. पळसुले	५.००
२९. खेटग्रामस्य चक्रोद्भवः	डॉ. ग. बा. पळसुले	१.००
३०. अप्पाशास्त्रि-चरितम्	पं. वा. ना. औदुम्बरकर	४०.००

३१. शिवराजाभिषेकम्	डॉ. श्री. भा. वर्णकरः	१०.००
(महाराष्ट्रशासनस्य पुरस्कारेण प्रकाशितम्)		
३२. श्रीगणपति-वाक्यार्थ-महासभा	पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ	५.००
३३. अमरनाथकथा	ना. रा. बोडस	५.००
३४. आचार्यचरितम्	पं. कुंभघोणं नारायणशास्त्री	२.००
३५. श्रीगणपतिवाक्यार्थमहासभा	पं. वसन्त अ. गाडगीळ	५.००
३६. श्रीविष्णु-सहस्र-नाम-स्तोत्रम्	पं.भीमाशंकर त्र्यम्बक केण्डे	२५.००
३७. यशोधरा-महाकाव्यम्	पं. ओगेटि परीक्षित्शर्मा	१५.००
३८. श्रीविष्णुसहस्रनामावलिः।	पं. वसन्त अ. गाडगीळ	२.००
३९. मनोबोधः।	श्रीरामदासानुदासः	१.२५
४०. उपनिषन्मधु	मनोहर दिवाण	५.००
४१. संशयरत्नमाला	प्रा. नलिनी पराडकर	१.५०
४२. स्तोत्राष्टकम्	विद्वान् बालगणपतिभट्टः	१.५०
४३. गणयज्ञभागः	प्रा. कमलारत्नम्	१.००
४४. स्तोत्ररत्नमाला	प्रा. ह. त्र्यं. देसाई	१.५०
४५. श्रीशरन्नवरात्रचम्पूः	को. कृष्ण जोयसर्	५.००
४६. भारतीय-राजनीति-प्रकाशः	पं. राजेश्वरशास्त्री द्रवीड	१५.००
४७. हरिपाठः।	पं. म. स. आपटीकर	२.५०
४८. ते वयं पारसीकाः	डॉ. त्रि. ना. धर्माधिकारी	२.५०
४९. संस्कृत-नियतकालिक-सूची	पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ	१.००
५०. श्रीगणपति-वाक्यार्थ-महासभा	पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ	५.००
५१. श्रीतुलसी-मानस-नलिनम्	नलिनी साधले (पराडकर)	४०.००
५२. श्रमगीता	डॉ. श्री. भा. वर्णकर	२.००
५३. ध्रुवचरितम्	पं. के. सीतारामशर्मा	३.००
५४. सावित्री	पं. ओ. परीक्षित्शर्मा	१.००
५५. श्रीगणपति-वाक्यार्थ-महासभा	पं. वसन्त अनन्त गाडगीळ	५.००

प्राप्तिस्थानम् –

'शारदा'-कार्यालयः, पत्रमञ्जूषा 750, **पुण्यपत्तनम्** 411 030